

Міністерство освіти та науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження

*Матеріали наукових читань пам'яті
професора І. К. Рибалки*

Харків – 2019

*Затверджено до друку рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 6 від 29 травня 2019 року)*

Під редакцією професора, доктора історичних наук В. В. Калініченка.

Адреса і контакти:

Україна, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет, кафедра історії України, ауд. 5-50.

Тел.: (057) 707-52-42, (057) 707-52-25; факс (057) 702-03-79

E-mail: histua@karazin.ua, web: <http://histukr.karazin.ua/>

«Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження». Матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки (м. Харків, 26 червня 2019 р.). – Харків.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 84 с.

Тематика матеріалів репрезентує коло наукових інтересів професора І. К. Рибалки з аграрної історії та історії національно-визвольних змагань.

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2019.

ЗМІСТ

Спогади про життя і творчість професора І. К. Рибалки

<i>Калініченко В. В.</i> Короткий нарис життєвого та творчого шляху проф. І. К. Рибалки	6
<i>Бердута М. З.</i> Університет — це мій дім, це моє життя	8
<i>Богдашина О. М.</i> Пам'яті дорогого Вчителя (до 100-річчя з дня народження І. К. Рибалки)	10
<i>Водотика С. Г.</i> Особливості науково-педагогічного стилю професора Івана Климентійовича Рибалки	12
<i>Духопельников В. М.</i> И создали духовой оркестр	13
<i>Куделко С. М.</i> Мемуари, що сколихнули пам'ять	14
<i>Меліхов К. В. І. К.</i> Рибалка - журналіст і редактор	16
<i>Наумов С. О.</i> Мені не все одно... (замість спогадів)	17
<i>Олянич В. В.</i> Пам'яті І. К. Рибалки	21
<i>Турченко Ф. Г.</i> Вчитель і доля учня	22
<i>Чувпило О. О.</i> Дороги, которые нас выбирают.	28

Матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки

<i>Калініченко В. В.</i> Етнічна складова голодомору 1932-1933 рр.	34
<i>Калініченко В. В.</i> Земельна громада як альтернатива колгоспам в радянській Україні	36
<i>Греченко В. А.</i> Створення загонів Вільного козацтва в Харкові та початок їх вишколу	38
<i>Домановський А. М.</i> ««Лівацькі» закути» і «грубе скривлення лінії партії»: пропаган- дистська кампанія у квітні-травні 1932 р. у Липецькому районі Харківської області	39
<i>Дьякова О. В.</i> Заснування харківського губерньського військового комісаріату	41
<i>Жидков С. О., Посохова Л. Ю.</i> Публікаторська активність І.К. Рибалки: результати наукометричного аналізу	43

<i>Журавлев Д. В.</i> “Воля” здобута й втрачена: до питання про долю флагмана флоту українських державних утворень 1917-1918 рр.	45
<i>Львів В. Г.</i> Образи більшовиків у спогадах діячів української революції 1917–1921 рр.	47
<i>Калініченко В. В.</i> Короткий нарис життєвого та творчого шляху проф. І.К. Рибалки	49
<i>Ковальова Н. А.</i> Політичні партії й українське селянство: реалізація ідеї аграрної/ селянської революції (1902 – 1922 рр.)	51
<i>Козюра І. В.</i> Курган Скорботи (з історії створення першого в Україні меморіального комплексу пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.)	52
<i>Любавський Р. Г.</i> Робітничий рух і влада в УСРР в 1920-ті рр.: між трудовим та політичним конфліктом	54
<i>Лях С. Р.</i> Ментальність українського селянства пореволюційної доби	56
<i>Наумов С. О.</i> «На переході»: «радянське будівництво» революційної доби в радянській / пострадянській історіографії	58
<i>Нижнікова С. В.</i> Єпархіальні жіночі училища в роки Української революції: проблема статусу та реструктуризації	65
<i>Олянич В. В.</i> Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: історичний аспект	67
<i>Олянич Л. В.</i> Відносини радянських органів влади з громадськими організаціями: у контексті дитячої безпритульності в УСРР 1920-1930 рр.	69
<i>Полупанов Д. С.</i> Взаємовідносини ЗСПР та РПАУ у 1920 р.	71
<i>Пятницькова І. В.</i> Розвиток кооперативного руху як фактор модернізації суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Півдня України)	72
<i>Романець Н. Р.</i> Аграрні перетворення на Дніпропетровщині у повоєнний період (1917–1928 рр.): соціально-економічні наслідки	74
<i>Темірова Н. Р.</i> Хто такий поміщик: до термінологічної дискусії	76
<i>Топчій Д. С.</i> Взаємовідносини Мусвиконкому з Українською Центральною Радою 1917 р.	78
<i>Чаговець Т. В.</i> Політика радянської влади в житловому питанні в Україні (1917-1921рр.)	79
<i>Шандра І. О.</i> Конфлікт промислових та аграрних інтересів на обласних з’їздах з питань експорту (1913 – 1914 рр.)	81

*Спогади про життя і творчість
професора І. К. Рибалки*

Короткий нарис життєвого та творчого шляху**проф. І.К. Рибалки****Калініченко Володимир Вікторович***доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри історії України**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Лауреат Державної премії УРСР, дійсний член та віце-президент Академії історичних наук, професор, доктор історичних наук Рибалка Іван Климентійович народився 22 червня 1919 р. у с. Витівка Полтавського району Полтавської області в селянській родині. Тут у 1927 р. розпочалося його навчання в початковій школі, закінчувати яке довелося в дитячій трудовій колонії ім. Горького (с. Куряж) на Харківщині, де опинився як безпритульний після смерті матері в 1930 р. та розпаду сім'ї. В 1934 р., закінчивши неповну середню школу, став студентом Українського комуністичного газетного технікуму (м. Харків), по закінченні якого в 1937 р. почав працювати відповідальним секретарем в одній з районних газет на Харківщині.

Жадаба до знань і пошуки свого місця в новому бурхливому житті привели Івана Климентійовича до Харківського університету – з 1 вересня 1938 р. він став студентом історичного факультету.

Велика Вітчизняна війна змінила долю мільйонів радянських людей. Іван Рибалка вже з 1 серпня 1941 р. став у лави Радянської армії, спочатку рядовим, а потім сержантом, брав участь у боях з нацистськими загарбниками в 1942 р. на Білгородському напрямку Південно-Західного фронту та на Дону під Воронежем, був двічі поранений, став інвалідом Великої Вітчизняної війни. В лихоліттях війни мужнів характер, міцніла любов до Батьківщини, до рідного краю, України, зростала громадянська самосвідомість, хоча серце краяла біль і туга через важку долю рідного народу. «Війна очищає й висвітлює людину, в боях в одну мить показує її ество, вартість, совість, честь, порядність або невірність, егоїзм, підлість... У найкритичніші моменти, при щохвилинній загрозі смерті у бійців виявлялися найблагородніші людські якості – вірність своїй землі, стійкість, витривалість, не позірна мужність, справжня товариствськість і непідробна солдатська дружба», – згадував І.К.Рибалка.

З вересня 1943 р. він поновив навчання на четвертому курсі історичного факультету Об'єднаного Українського держуніверситету в м. Кзил-Орді Казахської РСР, в якому спільно функціонували евакуйовані найславніші українські університети – Київський і Харківський. Після повернення університету у 1944 р. з евакуації у Харків продовжив навчання на історичному факультеті Харківського державного університету. Відтоді все подальше його життя було назавжди пов'язано з Харківським університетом.

У рік перемоги І.К.Рибалка з відзнакою закінчив алма mater, став асистентом кафедри історії СРСР і УРСР, заступником декана істфаку, вступив до аспірантури. У 1948 р. Іван Климентійович став старшим викладачем, а в 1950 р., після захисту в цьому році кандидатської дисертації, – доцентом кафедри історії СРСР. Викладацької роботи він не полишав ніколи, саме цю роботу вважав головною справою свого життя, незважаючи на те, що в 1950-і роки обіймав посаду редактора газети «Соціалістична Харківщина», був депутатом обласної та міської рад, займався науковою роботою. «Протягом всього дотеперішнього життя чим я тільки не займався: у дитинстві і юності був пастухом, орачем у колгоспі, плюсарем у колонії, потім газетяр у районній газеті, сержантом на фронті в Червоній Армії, помічником декана істфаку, заступником секретаря парткому університету, редактором обласної газети, членом обкому партії, кандидатом у члени бюро обкому, головою місцевому профспілки, проректором університету. Все це минало і минуло. Єдиним постійним і незмінним після закінчення університету моїм заняттям було і залишається дослідження і викладання історії, читання лекцій, робота зі студентами, аспірантами і дисертантами», – згадував І. К. Рибалка.

1 вересня 1957 р. в умовах розпочатої «десталінізації» і «відлиги» на історичному

факультеті Харківського державного університету була відновлена кафедра історії України. З дня відновлення кафедри і впродовж 32 років, до 1989 р., І. К. Рибалка завідував кафедрою історії України ХДУ, що перетворилася на одну з провідних в Україні. У жовтні 1963 р. він захистив докторську дисертацію, з січня 1964 р. до 2001 р. Іван Климентійович – професор кафедри історії України. У 1972-1974 рр. проф. І. К. Рибалка був проректором Харківського держуніверситету. Багато разів йому пропонували перейти ректором до інших вузів, але він залишався вірним Харківському університету, якому віддав понад 60 років свого життя.

Іван Климентійович – відомий учений, автор близько 200 наукових праць, в тому числі 20 монографій, підручників, програм, збірників документів (з них – 13 без співавторів). Він є автором перших в Україні підручників з історії України для студентів вищих навчальних закладів. У 1978 р. з грифом Міністерства вищої школи Головне видавництво «Вища школа» видало підручник І.К. Рибалки «Історія Української РСР. Дорадянський період» для історичних факультетів вузів. У 1982 р. було видано підручник «Історія Української РСР. Радянський період». За ці підручники проф. І. К. Рибалці була присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки 1985 року. У нових умовах у 1991 р. було видано 2-ге, перероблене і доповнене видання підручника І. К. Рибалки «Історія України. Дорадянський період».

У зв'язку з проголошенням незалежності України почався докорінний перегляд історичних концепцій. Проф. І.К. Рибалка поставив за мету дати новий підручник з історії України в трьох частинах. У 1995 р. з грифом Міністерства освіти видана перша частина його підручника «Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.», а в 1997 р. – друга частина «Історія України. Від початку XIX століття до лютого 1917 р.», які дістали схвалення викладачів і наукової громадськості. Третю, заключну частину підручника, яка охоплює період після 1917 року, проф. І. К. Рибалка підготував у співавторстві з проф. В.В. Калінінцем.

Проф. І. К.Рибалка поставив і вирішив багато недостатньо або зовсім не вивчених питань історії громадянської війни в Україні, зробив помітний внесок у наукове вивчення цих важливих проблем. Він один з перших у радянській історіографії висвітлював аграрні перетворення в Україні, зокрема, невдалий експеримент більшовиків по примусовій колективізації українського села навесні 1919 р., довівши, що політика воєнного комунізму, насадження комун на селі, нещадне викачування хліба продзагонами і привело до повалення радянської влади в Україні в 1919 р. На особливу увагу заслуговують останні статті І. К. Рибалки, де він аналізує соціально-класову структуру населення України після 1917 р., показує згубний для українського села процес розселення, знищення тоталітарним режимом верстви старанних хліборобів, голод 1932-1933 рр., що донедавна були «білими плямами» в українській вітчизняній історіографії.

Не менш важливе значення в умовах національного відродження України має робота І. К. Рибалки в галузі археографії – по виявленню, вивченню і виданню історичних документів з історії України. Під його керівництвом і з його участю підготовлено чотири збірники документів.

Навколо професора І. К. Рибалки створилась велика школа істориків України. Під його керівництвом представники цієї школи захистили 10 докторських і понад 30 кандидатських дисертацій.

Багато років І. К. Рибалка очолював спеціалізовану раду по присудженню докторських і кандидатських наукових ступенів при Харківському університеті, його внесок у справу підготовки наукових кадрів регіону і України, без перебільшення, є величезним. І. К. Рибалка нагороджений орденами Слави III ступеня та Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями. У 1989 р. за багаторічну науково-педагогічну діяльність І. К. Рибалка удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки України. А в 1999 р. доктора історичних наук, професора І.К. Рибалку обрано дійсним членом і віце-президентом новоствореної Академії історичних наук України. Помер І.К. Рибалка 28 листопада 2001 р.

Університет — це мій дім, це моє життя**Бердута Михайло Захарович***кандидат історичних наук, доцент**кафедри історії України**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Так Іван Климентійович Рибалка оцінює понад 60 років життя, що проходили в Харківському університеті в своїх спогадах «Така наша доля: сторінки життя мого покоління», що були опубліковані у 1991 році.

У червні 2019 р. виповнюється 100 років від дня народження одного з талановитих істориків України Івана Климентійовича Рибалки, доктора історичних наук, багатолітнього професора історичного факультету Харківського університету, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, дійсного члена і віце-президента Української академії історичних наук, заслуженого професора Харківського університету.

Іван Климентійович був представником того покоління, якому довелося з раннього дитинства вступати до самостійного життя, загартуватися в буремні роки Великої Вітчизняної війни, відчувати складнощі радянських часів і періоду розбудови незалежності України. Він витримав перевірку часом, сумлінно виконував свою роботу, і що важливо, всіляко уникав конфліктів. Про свій життєвий шлях він докладно описує у згаданих мною спогадах. «Протягом всього дотеперішнього життя чим я тільки не займався: в дитинстві і юності був пастухом, орачем у колгоспі, слюсарем у колонії, потім газетярем в районній газеті, сержантом на фронті в Червоній Армії, помічником декана істфаку, редактором обласної газети, членом обкому партії, кандидатом профспілки, проректором університету».

Все це минало і минуло. Єдиним незмінним заняттям Івана Климентійовича було дослідження і викладання історії України, читання лекцій, робота зі студентами, аспірантами, дисертантами.

Я познайомився з Іваном Климентійовичем коли почав працювати на історичному факультеті (лютий 1966 р.). Ми часто зустрічалися на партійних та профспілкових зборах, науковому методичному семінарі, яким він багато років керував. Пізніше Іван Климентійович багато в чому визначив мій науковий і життєвий шлях.

По-перше, у вересні 1971 року він взяв мене викладачем кафедри історії України, а потім і мою дружину Валентину Федорівну старшим лаборантом кафедри, зазначу, що це сімейність. По-друге, під час підготовки мною тексту дисертації він надавав мені цінні поради, зокрема, запропонував написати новий розділ який мав важливе значення для поглиблення і розширення проблеми дослідження.

Іван Климентійович сумлінно аналізував подані йому тексти розділів, про що свідчили правки на полях рукописів. Як серйозний, вдумливий дослідник великих масивів історичних джерел з історії України, вимагав їх знання, звертати увагу на загальноісторичні події того часу тощо. Це налаштовувало мене на вимогливість до себе, на більш глибокий самоаналіз, ширше бачення проблеми дослідження.

Про широкі наукові інтереси, які поширювалися далеко за межі його наукової тематики, свідчить велика бібліотека вдома в кабінеті Івана Климентійовича в якій переважали книги з історії України, української культури, етнографії України, а також багато літератури із всесвітньої історії, томи творів класиків марксизму, енциклопедії, довідники, художня література.

Протягом багатьох років праці на кафедрі я спостерігав відповідальне ставлення Івана Климентійовича до дорученої справи, а також особливості його характеру, манери спілкування.

Мені подобалось як він, перш ніж виконувати якесь громадське чи партійне доручення, а їх було немало, він їх називав «вказівки зверху», обов'язково переконався в його доцільності, необхідності і корисності. Ніколи не спішив їх виконувати. Бувало заперечував

проти формальних, а іноді проти безглузвих заходів. Часто дії вчинки Івана Климентійовича не вкладалися в тогочасні партійно-політичні шаблони за що отримував зауваження й догани і врешті-решт у 1974 р. був звільнений з посади проректора університету з навчальної роботи «за власним бажанням». Відомо, що тоді були часи, коли керівники партійні органи посилювали свій владний прес і не терпіли будь-якої самостійної думки й непокори.

Після цих подій на одному із засідань кафедри Іван Климентійович, глибоко зітхнувши сказав: «Я зарікся більше не йти ні на які адміністративні керівні посади вище завідувача кафедрою».

Понад 30 років він очолював кафедру історії України (1957- 1989). Під його керівництвом захищено понад 30 кандидатських і 10 докторських дисертацій. Наша кафедра була однією із провідних кафедр історії України в республіці.

Своєрідно проходили засідання кафедри, часто це були творчі співбесіди про насущні проблеми кафедри: вдосконалення лекційного курсу чи спецкурсу їх методичне забезпечення і тематика курсових та дипломних робіт, робота з аспірантами тощо. Мені, як наймолодшому за віком викладачеві, було цікаво і корисно слухати думки маститих фахівців-істориків кафедри: професорів І.К. Рибалка, В.М. Довгопола, П.І. Гарчева, Б.К. Мигалья, доц. М.А. Литвиненко. Продовжують кращі традиції кафедри проф. В.В. Калініченко, С.О. Наумов, Л.Ю. Посохова, доценти В.С. Майстренко, Д.В. Журавльов, В.О. Куліков і зовсім молоде покоління: доц. Р.Г. Любавський, Є.Ю. Захарченко, С.В. Нижнікова.

Не могу не сказати ще про одну рису в керівній роботі Івана Климентійовича. Бувало й так: обговоривши якесь питання порядку денного Іван Климентійович подякувавши викладачів за участь в обговоренні, надані пропозиції резюмуючи виступи колег, акцентував увагу на принципових моментах, а в заключенні зазначав, що він, звичайно цінує демократію і розмаїття думок, але буде так, як я сказав, так буде краще.

Мені він запам'ятався, як людина принципова, але справедлива, доброзичлива й чуйна по відношенню до студентів, аспірантів, викладачів і співробітників факультету. У своїй роботі він вважав одним із важливих завдань мати по можливості гарні й дружні стосунки з оточуючими його людьми. Викладачі факультету й університету переконалися в цьому коли Іван Климентійович був проректором університету з навчальної роботи (1972-1974).

Працюючи на відповідальних посадах він жорстко реагував на інтриги, пристосуванство, нещирість, як в науковій, так і в галузі людської діяльності. Йому були притаманні людська гідність, щирість, чесність й відповідальність, беззастережна етика науковця і викладача.

Мене вражало і ставило взірцем його тепле і турботливе ставлення до дружини Ганни Якимівни та своїх доньок Антоніни і Лариси, а також до онуків Ігоря та Івана, його піклування про дімівку, тут особливо проявлялася батьківська глибока душевність. Перед тим, як іти додому він обов'язково телефонував дружині запитуючи, що треба купити? Отримавши «вказівки» поважною ходою рухався додому.

І ще. Мені Іван Климентійович запам'ятався, як людина з добрим почуттям гумору. Інколи в колі друзів розповідав академічні історії із життя університету, любив чарівні українські пісні. Особливо це проявлялося, коли у передсвяткові дні після закінчення робочого дня, на кафедрі збиралися: Іван Климентійович, Б.К. Мигаль, Ю.І. Журавський, я, а іноді і В.М. Духопельников. Як правило десь після сьомої чарки Іван Климентійович, який не був великим любителем випити, промовляв: «Я полюблю цю нелегку справу, особливо у гарній компанії». І звертався до Юрія Йосиповича, який мав гарний голос і знав багато українських пісень, щоб той заспівав любиму пісню І.К. «Тиж мене підманула, тиж мене підвела», «Ніч яка місячна» тощо. Зазначу, що поряд з мажорними піснями лізли в голову й журливі, особливо під час спогадів Іван Климентійович і Бориса Кириловича про війну.

Добре, що є люди, спілкування з якими залишається в пам'яті назавжди. На жаль з роками люди, яких ми любили, шанували й поважали, які для багатьох із нас були вчителями, мудрими наставниками відходять у вічність. Серед них і Іван Климентійович-зразок фахівця високого рівня і надзвичайно порядна Людина з великої літери.

Пам'яті дорогого Вчителя (до 100-річчя з дня народження І. К. Рибалки)

Богдашина Олена Миколаївна
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

22 червня 2019 р. виповнюється 100 років з дня народження наукового керівника моєї кандидатської дисертації, доктора історичних наук, професора І. К. Рибалки. Він був Людиною, Науковим керівником, Лектором, Науковцем з великої букви.

Протягом другого курсу І. К. Рибалка читав нам, студентам історичного факультету ХДУ імені О. М. Горького, лекції з історії України та в нашій групі вів семінарські заняття. Лекційний курс І. К. Рибалки з історії України – це фактично розширений текст його відомого підручника. Тому цікаві та приємні на слух лекції ми не записували, а з насолодою від мелодичної української вимови професора просто слухали. Поза аудиторією Іван Климентійович спілкувався українською мовою, чим також виділявся серед інших викладачів історичного факультету ХДУ імені О. М. Горького. Для другої половини 1980-х рр. це було нетиповим явищем.

Зміст, стиль та характер викладу підручника І. К. Рибалки з історії України приємно відрізнялися від інших подібних книг чіткістю та точністю формулювань, логічністю, переконливою доказовістю висновків та оцінок, вдалою систематизацією вкрай розмаїтого матеріалу. Звичайно, у першому виданні підручника, за яким і я навчалася, присутні цитати з творів класиків марксизму-ленінізму. Але його підручник не давав двозначного трактування історичних подій.

Увесь фактичний матеріал в його знаменитому підручнику був перевірений і перепроверений багато разів джерелами. Не пам'ятаю, щоб в інших підручниках радянського часу згадували про найнятий К. Острозьким загін кримських татар, який прийшов на «допомогу» антиуніатам під час проведення Берестейського церковного собору 1596 р. Наведення цього малознаного факту у підручнику свідчило, що професор уважно читав надрукований ще у 1903 р. (Русская историческая библиотека. Т. 19: Памятники полемической литературы в Западной Руси) «Антиризис» І. Потія.

У багатьох підручниках засновника Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова чомусь називають професором Київського університету св. Володимира, а Іван Климентійович у лекціях завжди наголошував, що він ніколи не працював професором цього вишу, а був ад'юнктом професора (в його підручнику зазначено просто: «викладач»). Пізніше, під час підготовки до кандидатського іспиту з історіографії, ми з науковим керівником досить детально обговорювали біографію та творчість лідера української романтичної історіографії. І. К. Рибалка легко наводив факти з Професор вже на самому іспиті (здала як й усі інші на відмінно) підкреслив, що М. І. Костомаров – не лише історик, а й етнограф.

І. К. Рибалка наводив на лекціях та семінарах деякі (інколи напіванекдотичного змісту) історії та читував літературні твори. Це оживляло академічний виклад. Відчувалося, що лектор, незважаючи на свій солідний вік (у 1985 р. йому було 66 років), цікавиться усіма сторонами життя.

На семінарських заняттях І. К. Рибалка намагався не перебивати студентів. Лише інколи по зміні виразу обличчя можна було зрозуміти, що йому щось не подобається у відповіді студента.

На семінарах та особливо під час особистого спілкування І. К. Рибалка любив згадувати власне минуле. Найчастіше він згадував про часи свого перебування на посаді головного редактора обласної газети «Соціалістична Харківщина» та взагалі період «відлиги» М. С. Хрущова. Інколи зображав інших діячів минулого чи університетських викладачів. У цих міні-сценах (часто кумедних) легко вгадувалися персонажі.

Професор мав добре почуття гумору. На стандартне запитання: «Як маєте, Івану Климентійовичу?» відповідав майже словами головної героїні з «Наталки-Полтавки»:

«Та Ви знаєте, як ота сиротина при дорозі – хто не пройде, той й скубне» (в оригіналі: «Живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче той не вскубне»). Можливо він згадував байки П. П. Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі».

І. К. Рибалка вважав себе істориком-марксистом. Проте, на моє переконання, фактично за технікою досліджень та, враховуючи його скептичний підхід до теоретичних питань, був типовим позитивістом. Деякі положення марксизму-ленінізму, слідом за М. С. Грушевським, називав «петрушкою». Цитатами з К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна радив (до серпня 1991 р.) «приправити» статтю, щоб рецензенти не зробили зауважень. Усі теоретичні питання І. К. Рибалка вважав схоластикою, а людей, які займаються філософією та методологією науки, називав схоластами. Ряд відомих сучасних історіографів він по-іншому і не оцінював. У свій час Іван Климентійович просто викреслив з тексту моєї дисертації більшість теоретизувань.

Мені, як аспірантці, неодноразово наводив різні перефразування афоризмів методологів позитивізму Ш. В. Ланглюа та Ш. Сеньобоса. Серед найулюбленішого: «Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії». Завжди підкреслював необхідність найповнішого збору документів та слідування за викладеними у них фактами, а не придумування нових. Надзвичайно цінував пошук саме архівних документів, вбачаючи в їх оприлюдненні значимість будь-якої наукової (а особливо дисертаційної) роботи.

Його пам'ять зберігала надзвичайно велику кількість історичних та історіографічних фактів. Легко граючись, Іван Климентійович наводив цитати, цифри та факти з будь-якого періоду української історії. Він не тільки практично прочитав все, що стосується національної історії, а й, як правило, пам'ятав де і що написано. Якось у травні 1992 р. я застала його трохи розгубленим – він забув, де прочитав (в якійсь книзі, самій пересічній історико-партійній праці, що мала початок назви «Торжество...»).

Усіх істориків минулого називав по імені та по-батькові і вимагав від нас такого ж шанобливого ставлення. Публічно та особливо у приватних розмовах І. К. Рибалка часто згадував істориків минулого. Так, мабуть вперше від нього, ще студенткою, почула про М. Є. Слабченка, М. В. Горбаня, М. І. Яворського та інших репресованих істориків. Відгукувався про М. С. Грушевського (у 1986 р.!!!), Д. І. Багалія, М. Н. Петровського як видатних вчених. Тому ці персоналії для мене стали «знайомими» ще до збирання даних про них під час написання кандидатської дисертації «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені Д. І. Багалія».

І. К. Рибалка постійно говорив про суттєве зниження рівня фаховості молодих науковців, «коли в науку за середняком пішов вже і бідняк». Його це дуже турбувало. Він вважав, що аспірантура має бути взагалі закрыта на колишніх кафедрах історії КПРС. «Чого корисного вони [доктори та кандидати наук з історії КПРС] можуть навчити молоді?», – неодноразово обурювався він у бесідах зі мною.

Роль наукового керівника своєї дисертації я остаточно зрозуміла, коли з'явилися власні аспіранти. Через багато років спілкування з ним зіграло величезну роль у моєму житті. Наукове керівництво моєї кандидатської дисертації здійснювали два професори, доктори наук: І. К. Рибалка та В. Я. Білоцерківський. При кожній зустрічі І. К. Рибалка зі ревністю запитував: «Хто у Вас науковий керівник: я чи Василь Якович?». А я завжди відповідала: «Та Ви ж, Іване Климентійовичу». І, дійсно, я більше орієнтувалася на нього. Водночас я ще життя вдячна Василю Яковичу Білоцерківському, що він повірив моїм обіцянкам вчасно написати дисертацію і взяв мене (незнайому на той час людину) до денної аспірантури.

І. К. Рибалка був дуже вимогливий до себе та оточуючих, постійно контролював графік збору матеріалу та написання дисертації, вимагав пришвидшення роботи. Такі самі високі вимоги до нинішніх аспірантів демонструю зараз і я, інколи просто не помічаючи, що копіюю свого улюбленого наукового керівника.

**Особливості науково-педагогічного стилю професора
Івана Климентійовича Рибалки**
Водотика Сергій Григорович
професор, доктор історичних наук
Херсонського державного університету

Науково-педагогічну діяльність професора І. Рибалки слід аналізувати в координатах того соціального часу, в якому йому судилося жити і працювати. Водночас час сучасний допомагає точніше оцінити науково-педагогічний доробок вченого, його роль і місце в історії кафедри історії України, історичного факультету, Харківського університету і української історичної науки. При цьому в основу розвідки буде покладено не аналіз загальновідомих наукових праць професора, а здебільшого особисті спогади, сучасні рефлексії спілкування з Іваном Климентійовичем з урахуванням власного 40-річного науково-педагогічного досвіду. Цілком можливо, що вони стануть в нагоді сучасним і майбутнім науково-педагогічним працівникам. Принаймні чимало з творчої лабораторії професора увійшло до науково-педагогічних методів і прийомів автора.

Чітко пригадується перша зустріч з професором, яка багато в чому характеризує його погляди на життя в радянських умовах. Отже, у жовтні вже далекого 1974 р. на партійні збори факультету було запрошено актив 1-го курсу, оскільки обговорювалось важливе політичне питання – підготовка до участі у демонстрації на честь, як тоді казали, Великої Жовтневої соціалістичної революції. Учасники зборів з удаванням ентузіазмом доповідали про кількість учасників заходу, підготовку транспарантів, червоних пов'язок для дружинників, які мали пильнувати порядок в колоні - нікого не випускати і не впускати.

Відзначимо характерний штрих для розуміння істориками реалій радянського буття. Партійні збори (тоді існувала лише одна партія – Комуністична) проходили в «парадній аудиторії» факультету імені історика-марксиста Михайла Покровського, причому стіну прикрашала неточна цитата К. Маркса «Я знаю лише одну науку – науку історію...». І ось посеред жвавого обговорення проблеми з кого мають складатися правопланові колонії історичного факультету піднімається кремезний сивий чоловік і голосно та ще й українською мовою заявляє, що не ті питання обговорюють партійні збори – студенти не читають Костомарова, місяць навчання прогаяли на сільгоспроботах, а скоро сесія і слід зосередитись на підготовці до неї. На спроби секретаря партійного бюро факультету професора О. О. Кучера скерувати обговорення в «партійне річище» сивий чоловік буквально відсахнувся рукою і словами. Опісля я довідався, що це був Іван Климентійович Рибалка.

Зрозуміло, що професор І. Рибалка був далекий від дисидентства, але при найменшій нагоді не приховував своєї точки зору на ті чи інші реалії радянської історії.

Скажімо, у травні 1979 р., коли я привітав його з 9-м Травня, професор розказав про своє, далеко не святкове, бачення війни. У 1983 р. він розповідав про Голодомор 1932-1933 років в Україні, кількість жертв і пояснював, що таке «біологічна врожайність», на базі якої у довоєнний час колгоспи здійснювали поставки зерна державі.

Отже, перша риса професора як педагога – відвертість, чітке позначення своєї громадсько-політичної позиції. Звичайно, на лекціях про це не йшлося, хоча про репресії 1970-х років Іван Климентійович згадував.

Другою рисою була наукова етика, культура наукової праці. Це шанобливе ставлення до спадщини попередників – якось він із серцем заявив, що треба спочатку самому щось дослідити, а вже потім давати історіографічні оцінки. Буквально крилатим слід вважати вислів професора про те, що наука не ділиться на студентську і професорську (це був виступ на зібранні студентського наукового товариства), бо наука або є, або її немає.

Третьою визначальною рисою було бажання пізнати нове, зрозуміти те, чого він не знає. Скажімо, він міг спитати студента чи аспіранта про якийсь невідомий йому факт, тенденцію

і не соромився при цьому сказати, що йому це невідомо.

Професору І. Рибалці було притаманне гідне ставлення до студента. Про нього йшов обґрунтований погослов'я як про вимогливого викладача. Це було так, але не суперечило уважному ставленню до особистості студенти, ввічливе звертання, демократизм у стосунках (не плутати з панібратством). Він ретельно вичитував всі курсові і дипломні роботи, що й тоді було притаманне не всім викладачам.

Ще одна риса – це відчуття професором нового, намагання зорієнтувати молодих науковців на вивчення складних, неоднозначних і політично гострих проблем. Скажімо, у 1971 р. він дав одному своєму аспірантові тему дисертаційного дослідження про Донецько-Криворізьку республіку – на той час політично гостра «біла пляма», іншому - у 1987 р. порадив дослідити історичні установи ВУАН М. Грушевського (відповідну тематику почали розробляти в Києві лише в перші роки незалежності України). Автору цих рядків у 1979 р. Іван Климентійович дав тему з історії соціальної структури селянства, яка широко стала розроблятися лише років через десять потому. Відзначу, що переконав у доцільності вивчення цієї теми настільки майстерно, що років п'ятнадцять автор був упевнений, що обрав цю тему самотужки.

Не можна уявити Івана Климентійовича без гумору, який переважно був забарвлений українськими традиційними виразами. Очевидно, що гумор був одним із засобів уникнення оцінок відверто заідеологізованих сюжетів радянського канону – скажімо, при співставленні планів чергової п'ятирічки і результатів їхнього виконання, оцінці не дуже коректних думок дослідників (зокрема, Ф. Вовка про фізіологічні особливості жінок-українок) тощо. Отже, іронія і сатира були частиною науково-педагогічних прийомів професора.

Підсумовуючи наголосимо, що професор І. К. Рибалка був непересічним педагогом, який у непрості радянські часи зробив вагомий внесок у підготовку великої кількості дослідників вітчизняної історії всієї України.

И создали духовой оркестр

Духопельников Володимир Михайлович

кандидат історичних наук, професор

завідувач кафедри історії Східної Європи

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Імя Івана Климентьевича Рыбалка я узнал, поступивши на исторический факультет в 1964 году. Оценивать Ивана Климентьевича как преподавателя-лектора я не могу. Нашему курсу он лекции не читал. Их читали: Мария Антоновна Литвиненко, Николай Кириллович Колесник, Василий Никитович Довгопол.

Нас, как поется в песне, «музыка связала». Мы: Михаил Захарович Бердута, Владимир Нестеренко (преподаватель французского языка), Валерий Пикалов, Эдуард Шкуратов создали на факультете инструментальный ансамбль, который стал обязательной частью «Дней исторического факультета», юбилейных торжеств и других важных событий в жизни преподавателей. Именно во время таких мероприятий мы и познакомились. Оказалось, что Иван Климентьевич в юности играл в духовом оркестре.

Наше сближение произошло осенью 1972 года. Иван Климентьевич был назначен первым проректором по учебной работе университета. Я в этом время выполнял обязанности помощника ректора Хоткевича Владимира Игнатьевича. Время встреч и бесед у нас значительно увеличилось. Мы могли говорить на различные темы, обсуждать проблемы. Однажды он приглашает меня к себе в кабинет и начинает разговор о музыке. Постепенно он переходит к конкретной

теме. «Ты знаешь, что университет в Харькове один, а институтов более 10? Почти каждый из них имеет свой духовой оркестр. Два раза в году все выходят на торжественные праздники, где звучит музыка, а университет?» Я согласился, что это некрасиво. Проректор прямо ставит задачу: «Надо создавать духовой оркестр!» Я сообразил, куда клонит Иван Климентьевич и понял, что он об этом говорил с ректором, ответил: «Хорошо. Только Вы выполните несколько моих условий». Он спросил: «Каких?» Я ответил: «Обеспечить всех музыкантов оркестра стипендиями и местом проживания в общежитии». Иван Климентьевич немного покряхтел, но согласился. К выполнению данной работы подключились проректор по административно-хозяйственной работе Николай Ефимович Бруслик и сотрудница культурного центра Нина Брониславовна (фамилию не помню).

Через месяц оркестр начала репетировать, а 1 мая 1973 года на демонстрации университета уже шел под музыку.

К сожалению, не все наши планы осуществились. Осенью 1974 г. Ивана Климентьевича освободили от занимаемой должности. Но наши отношения не прервались. С сентября 1975 г. я стал преподавателем исторического факультета университета. Мы продолжали чаще встречаться, разговаривать о состоянии исторической науки, положении на факультете. Я спрашивал у него совета при написании своей диссертации. Многие его советы мне помогают в современной жизни. Память о нем я сохраняю и сохраняю на все годы.

Мемуари, що сколихнули пам'ять

Куделко Сергій Михайлович

кандидат історичних наук, професор

кафедри історіографії, джерелознавства та археології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У 1999 р, в серії «Спогади вчених ХДУ», побачили світ спогади І. К. Рибалки «Така наша доля: Сторінки життя мого покоління». У цій книзі Іван Климентійович розповів про себе, дав оцінку подіям, свідком яких він був. У ній знайшлося місце і для розповіді про його роботу в Товаристві «Знання» (див. с. 171-172). Мені хотілося б дещо розширити цей сюжет спогадів І. К. Рибалки і доповнити його своїми спостереженнями. Справа в тому, що з кінця 1970-х рр. я протягом майже 15 років був секретарем гуманітарної секції цієї організації, якою керував І. К. Рибалка. Паралельно я відповідав за роботу цього Товариства на факультеті. В університеті головою первинної організації в той час був доцент, економіст Б. П. Данилевич.

На посаду секретаря я прийшов після доц. В. О. Латишевої (Устиної). Сумлінна в роботі й приємна в спілкуванні, Валерія Олександрівна ввела мене в курс справ, окреслила обов'язки і передала документацію. Робота в Товаристві, де я зустрічався з відомими вченими (і не лише істориками, а й широким колом суспільствознавців: філософами, юристами, міжнародниками, соціологами, культурологами та ін.), був присутній на їхніх лекціях під час численних виїздів по Харківській області, а також на засіданнях й різних зборах, дозволила мені не тільки краще пізнати багатьох видних діячів гуманітарної науки Харкова, особисто познайомитися з ними, а й навчитися чого у кращих лекторів-пропагандистів.

Іван Климентійович був досвідченим керівником і вмів, як висловилася В. О. Латишева: «Розставляти навколо себе фігури». Наші засідання проходили регулярно щомісяця. На мені був обов'язок, погодивши порядок з І. К. Рибалкою, обдзвонити всіх членів бюро (також часто це робилося письмово) і запросити на запланований захід. Я повинен був підготувати проекти рішень, а після засідання оформити протокол. Перші 2-3 місяці нашої спільної роботи Іван Климентійович

ретельно вичитував всі мої папери, вказуючи на мої недоробки, а коли я цілком опанував свої завдання, вже підписував протоколи практично не читаючи. Засідання бюро проходили вкрай цікаво. Це були не формальні зустрічі, а творчий обмін досвідом, коли учасники ділилися своїми спостереженнями за поведінкою аудиторії, висловлювали цінні думки з приводу вдосконалення лекційної роботи, обговорювали актуальні проблеми внутрішнього становища та міжнародної політики. Потрібно сказати, що участь в діяльності товариства в той період розглядалося як важливе суспільне доручення. Іван Климентійович завжди жваво цікавився настроєм тих чи інших трудових колективів, не забуваючи при цьому розповісти якусь повчальну історію, пов'язану з даним виробництвом, вишем або колгоспом.

Після того, як офіційна повістка дня була вичерпана, І. К. Рибалка підводив підсумки. І тут починалося, мабуть, найцікавіше. Якщо він не поспішав, то розповідав присутнім про якісь гідні уваги події та факти, що зустрічалися йому на життєвому шляху, часто згадував керівників міста й області (рідше — республіки), з якими йому доводилося зустрічатися та спілкуватися. Це були колоритні розповіді, часто з гумором, іноді з сарказмом. Переважна кількість членів бюро, як мені тоді здавалося, були людьми похилого віку й охоче брали участь в бесідах, доповнюючи розповідь Івана Климентійовича своїми ремінісценціями. Частина з його оповідань потрапила в книгу спогадів.

Зі штатними працівниками обласного Товариства «Знання», яке розміщувалося в той період по вул. Дзержинського, 21 (нині — вул. Мироносицька), в колишній будівлі ЦК ЛКСМУ, в нашій секції були абсолютно дружні стосунки не тільки із згаданими в спогадах І. К. Рибалкою, М. І. Бочаровим і М. А. Кузьменко, але й такими співробітниками, як С. О. Заветний, В. А. Цигульов, В. В. Зверева, Г. М. Брусенцова та ін.

Варто сказати, що багатий життєвий досвід Івана Климентійовича, його гострий практичний розум дозволяли йому завжди знаходити потрібних лекторів для читання відповідальних лекцій, в інколи дуже непростих умовах або ж в спеціалізованій високопрофесійній аудиторії. Серед найбільш активних лекторів тієї пори зазначу таких, як П. Т. Верба, В. І. Астахова, А. І. Епштейн, М. В. Тополя, О. Ф. Плахотний, М. Ф. Ніколаєвський, М. П. Подлесний, Ю. Г. Литвиненко, В. Ф. Пахомов, В. М. Чугуєнко, В. І. Танцюра та багатьох інших, які складали «цвіт» харківського суспільствознавства.

Через багато років я з теплою та вдячністю згадую роботу в обласному Товаристві «Знання» і мого безпосереднього керівника в ньому Івана Климентійовича Рибалку.

І. К. Рибалка – журналіст і редактор

Меліхов Костянтин Вікторович

*аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ,
науковий керівник – професор В.А.Греченко,*

Відомий історик, професор Харківського університету Іван Климентійович Рибалка, чий 100-річний ювілей відбувається в червні 2019 року, почав свою творчу діяльність секретарем районної газети на Сумщині. Цьому передувало трирічне навчання в Українському комуністичному газетному технікумі ім. Миколи Островського (УКГТ) при Українському комуністичному інституті журналістики (УКІЖ). Технікум готував працівників для видавництва для національних меншин України («Нацменвидав»), для районних і міських газет, які видавались різними мовами, тому в технікумі були групи з навчанням на російській, українській,

німецькій, польській, єврейській та болгарській мовах [4].

Технікум давав повну середню освіту, забезпечуючи високу гуманітарну підготовку, перш за все – вивчення суспільних наук – історії всесвіту, історії ВКП(б), політекономії, лєнінізму і конституції. Багато часу відводилось практиці газетної роботи – оволодінню різними газетними жанрами – від передовиць до фейлетону.

Серед викладачів 18-річному випускникові технікуму запам'ятався Ю.В.Шевельов, під чийм керівництвом вони написали десятки творчих праць на теми української літератури. Найкращі праці, за думкою викладача, належали майбутньому письменнику, а тоді однокурснику Івана Олесью Гончару.

У своїх споминах І.К.Рибалка згадує, що з групи із 33 осіб закінчили навчання тільки 16, решта залишила технікум за відсутністю здібностей або тому, що мали репресованих батьків чи родичів.

Після закінчення технікуму 1937 року молодий фахівець отримав призначення в районну газету «За заможне життя» Синівського району тоді Харківської області. Рік праці газетяра прийшовся на часи найлютішого сталінсько-єжовського терору в Україні – улітку 1937 року були заарештовані і зникли без сліду перший та другий секретарі райкому партії, голова райвиконкому, районний очільник НКВС, звинувачені в шкідництві та втрату пильності в роботі. Тому щоб позбавитися жодних підозр, доводилося закінчувати передові статті, навіть про своєчасний вивіз гною на поля закликати «Хай живе великий Сталін і вірний сталінець Єжов!»

Вдруге І. К. Рибалка переступив редакційний поріг через 13 років. За його плечима вже був фронтовий досвід і тяжке поранення, навчання на історичному факультеті Харківського державного університету та аспірантура, захист кандидатської дисертації й викладання курсу «Історія України» [3].

У травні 1951 року в обкомі КП(б)У ученому-історикові було запропоновано очолити «Соціалістичну Харківщину» - орган Харківського обкому та міському КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Вперше свіжий номер газети І. К. Рибалка підписав 17 серпня 1951 року.

Редакція найстарішої газети Харківщини намагалася широко і об'єктивно відображати розмаїте життя області, перебуваючи в його гущі. Особливої турботою редакції була найширша інформація читача про всі найважливіші і найцікавіші події в області. Також газета піднімала і розробляла пекучі питання розвитку промисловості, сільського господарства, всієї економіки, науки і культури.

Але час керівництва газетою співпав для учорашнього доцента університету з кампанією викриття і боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та іншими ідеологічними збоченнями, відкритою газетою «Правда» у липні 1951 року. Серед творів українських митців були розкритиковані вірші В.Сосюри та музика К.Данькевича. Згодом на зборах міського партактиву були звинувачені за прояви націоналістичного характеру та бездіяльності вже харківські письменники і митці.

Як редактор обласної газети, І.К.Рибалка повинен був щоденно стежити за перебігом і змістом ідеологічної кампанії, але редакція, як пише він в своїх споминах, «вела критику так, щоб по можливості менше покалічити гарних людей, не допустити арештів і заслань».

Також як член бюро обкому КП(б)У, І.К.Рибалка повинен був неодноразово виїжджати в окремі райони області, щоб контролювати збирання і здачу державі кукурудзи, картоплі і буряків.

Переломною подією в житті країни стали хвороба і смерть Сталіна, під час якої створилася дуже нервова атмосфера в праці редакції в справі вирішення, що, коли і скільки матеріалів треба друкувати на обласному рівні. Дещо полегшало після 10 березня 1953 року, коли з Києва прийшов наказ припинити публікацію траурних матеріалів, бо за ці дні в Україні померло від інфарктів близько 20 тисяч чоловік.

Після повалення Берії і приходу у вересні 1953 року на пост першого секретаря

ЦК КПРС М.С.Хрущова редакція відчула послаблення напруженості, яка доти йшла з Москви, визначила певну стабілізацію обстановки.

І. К. Рибалка, виконуючи обов'язки редактора, друкував також в неї статті та рецензії на суто історичні теми за підписом «І.Климчук» [1]. Таким чином, він не забував свій університетський фах. Працював він, як йому було властиво, сумлінно і з задоволенням. Але бажання повернутися до університету перемогло. Це сталося 15 січня 1955 року [5].

Праця в редакції і щоденна участь у громадському житті, часті виїзди в райони, численні зустрічі з багатьма людьми збагатили його додатковим життєвим досвідом, з яким він повернувся до улюбленої роботи.

Література

1. Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. /Харківський державний університет; Упоряд. Ю.Г.Шевченко, В.Д.Прокопова. Харків, 1999. 41 с.
2. Калініченко В.В., І.К.Рибалка. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна. Харків:ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2004. 628 с.
3. Преподаватели исторического факультета Харьковского госуниверситета (1933-1991). /Сост. Б.П.Зайцев, С.М.Куделко, С.И.Посохов. – Харьков, 1992. 49 с.
4. Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. Харків, 1999. 200 с.
5. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років: монографія. /В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. Харків, 2004. 750 с.

Мені не все одно... (замість спогадів)

Наумов Сергій Олександрович

доктор історичних наук, професор

кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Не вмію (ніколи до цього не пробував) писати спогади. І тому, що пам'ять коротка, і тому, що не кожному дано, і тому, що – відповідальність. Адже спогади адресовані головню тим, хто людину не знав і уявлятиме її образ на підставі написаного. Може, й узагалі не варто було б «вилазити» на світ Божий з таким писанням, та промовчати було б ще більшим гріхом... Тож – пишу. Десь буду неточний, може, неправий, напевне забудькуватий і суб'єктивний, але хай. І ще: всупереч канонам літературного тексту, називатиму Вчителя тільки Іваном Климентійовичем, без жодних заміників. Не можу інакше.

Назва пов'язана з епізодом мого ще аспірантського життя. Вже «на виході», в останній рік навчання (якщо не помиляюсь, це був січень 1986 р.) я, за усталеною тоді традицією, мав виступати від кафедри з науковою доповіддю за результатами дисертаційного дослідження на щорічному засіданні Вченої ради факультету, присвяченому науковій роботі (зараз від тієї традиції залишилось лише саме засідання; наукові доповіді з часом «сплавили» на кафедри, де вони довго не протримались і «відмерли»).

На історичному факультеті, тоді, як і десятиліттями потому, наскрізь

зросійщеному (в той час це було правилом, тепер – нашою особливістю, за яку гордо тримаємось, як і за «комплекс першої столиці» та інші «харківські штучки», подібно до тьоти Моті з п'єси М. Куліша, переконаної, що «лучше быть изнасилованной, чем украинизированной»), ці доповіді традиційно читалися російською. Але, з іншого боку, так само традиційно викладачі кафедри історії України були носіями української мови, вперто (хоча й не всі й не завжди послідовно) дотримувались її не тільки в офіціозі й не тільки тому, що «становище зобов'язує». За кілька днів до засідання Іван Климентійович несподівано спитав: «А якою мовою будете виступати?». Я зопалу, та ще й бажаючи похвалитися знанням обох мов, бовкнув: «Та мені все одно, можу українською, можу й російською». А Іван Климентійович, якимось так боком повернувшись і скося глянувши, швидше зітхнув, ніж вимовив: «А мені не все одно...». Я, звісно, став виправдовуватись, пояснювати; зрештою, порозумілися. Але пам'ять про ті слова і той погляд залишилась на все життя...

Очевидно, що Іван Климентійович був українським патріотом, людиною, закоханою в Україну, в її людей, історію, слово, пісню. Не пригадую, щоб він коли-небудь підспівував на наших тоді частих і «нескучних» кафедральних учтах (які нерідко стихійно переростали в міжкафедральні, а то й міжфакультетські), але завжди слухав з неодмінним задоволенням і переживанням, відчуттям музики і слова, захоплював тих, хто міг заспівати. Патріотизм його був загальною радянським – а як інакше могло бути, якщо йому довелося бути ровесником того радянського, якщо мало не все життя тісно переплелось з тим радянським, активним і непересічним учасником-творцем якого Іван Климентійович був (і, до речі, відповідно був «обласканий»)? Але «кондовим», затятим чи цинічно-демагогічним комуністом не був, бачив негативні сторони того суспільства (в тому числі й для України) і не боявся говорити про них (принаймні, на мій пам'яті, в останнє десятиліття радянщини і, звісно, в неофіційній обстановці). Мабуть, тому легше і швидше, ніж більшість його ровесників, сприйняв крах комуністичної системи і народження незалежної України, радів йому. Та коли точилися дискусії про державну українську символіку, говорив: «А я б зробив так...». І підкладав до зображення синьо-жовтого прапора червону смужку.

Непідробна, глибинна «українськість» душі Івана Климентійовича вирізняла його в університетському середовищі (навіть на кафедрі, де завжди були викладачі, для яких історія України була лише ремеслом, яке дає заробіток), викликала повагу в одних і роздратування та насмішки поза спиною – у інших (на жаль, останніх було незрівнянно більше). Вона ж, укупі з властивим Івану Климентійовичу критичним сприйняттям радянської історичної науки, дала йому можливість швидко переосмислити спадщину останньої (в тому числі і свою особисту) та стати одним із чільних творців пострадянської історіографії історії України.

У студентські роки мені судилося слухати лекції Івана Климентійовича. Якщо не помиляюсь, це було на другому курсі (1978/1979 навчальний рік, 40 років тому!), коли він викладав частину курсу історії України, так званої «доби капіталізму». Мушу зізнатись, лекції були не надто цікаві. Саме тоді Іван Климентійович напружено працював над створенням першого (з міністерським грифом) підручника з історії України для історичних факультетів, що, звісно, відволікало від лекцій. Та ще більше позначився вихід у світ першої частини підручника (Історія Української РСР: Дорадянський період (підручник для студентів історичних факультетів вузів). К., 1978) – якраз тоді, коли нам читалися лекції з того періоду. Мабуть, просто фізично було неможливо в лекціях уникнути дублювання змісту дуже якісного як за радянськими мірками підручника і тим паче його автору. Тож Іван Климентійович читав лекції (не особливо натхненно) за підручником, як ми думали (саме так, наскільки це відповідало дійсності, зараз не скажу), тож відверто нудьгували. Аж раптом щось змінювалось: Івану Климентійовичу чи то самому набридало, чи то

приходило щось на згадку, але він з простувато-хитруватою усмішкою дотепно вставляв якусь байку на історичну чи біля історичну тему або просто жарт з якогось приводу – й аудиторія вже сміялась (не реготала, ні) і деякий час прислухалась до лектора. А потім все повторювалось.

Як студент, писав у нього курсову й дипломну роботи. Під час консультацій, які проводились на кафедрі або в кабінеті викладачів, під дверима товклося чимало студентів, які з острахом (тоді це було поширеним явищем), але і з жартами про себе та викладачів очікували своєї черги. Особливо побоювалися (але й поважали) «дідів», як ми їх звали, – трьох професорів кафедри: І. К. Рибалку, В. М. Довгопола та Б. К. Мигалю. Першим двом «дідам» було тоді приблизно стільки ж, як мені зараз, третій був майже на десять років молодшим...

Консультації Івана Климентійовича були уважними і, сказати б, пильними. Він придивлявся і дослухався до студента, мабуть, десь у середині його оцінюючи і «ранжируючи». Студентські тексти терпляче читав, попри свою статусність і зайнятість; перевіряв на «добросочесність» (простіше кажучи, списування); проблеми обговорював і підказував «стратегію», у дрібниці не вникав; стежив за мовою і культурою тексту. Взагалі до молоді (студентів, аспірантів, викладачів-початківців) ставився з інтересом, охоче з нею спілкувався – і на серйозні теми (навчальні, наукові, життєві), і жартома. Любив розповісти історії з власного життя, анекдот, інколи «з душком», але ніколи не вульгарний. У таких випадках пересипав свою мову словечками на кшталт «ша!», «мальчишка», жаргонними («одеськими») тощо. Виходило несподівано і справді розважало.

Розумів «специфіку запитів» молодого віку й на багато речей дивився крізь пальці. Знав, наприклад, що в кабінеті викладачів (його називали «кабінетом Рибалки», бо в ньому «базувався» і сам Іван Климентійович, який за нагальної потреби міг «попросити погуляти» молодших колег) нерідко відбувається те, що офіційно називалося «розпиванням спиртних напоїв», але ставився до цього поблажливо. Вимагав тільки, щоб не попадалися й не палили: тютюнового диму не терпів. А одного разу, несподівано повернувшись під вечір із дому (мешкав неподалік, на вул. Петровського, тепер Ярослава Мудрого), застав у кабінеті за його столом, що був розміщений найзручніше, веселеньку «транскафедральну» компанію (деякі її учасники й досі працюють на факультеті) з усіма атрибутами тривалого застілля (в тому числі й «хоч сокиру вішай»). Страшенно розгнівався, кричав, мало ногами не тупотів... Але тим усе й закінчилось. До речі, для маскуванню таких застілля використовувались якраз результати праці самого Івана Климентійовича. Справа в тім, що у дверях на місці старого замка на роки залишилась величенька дірка, через яку при бажанні можна було спостерігати все, що відбувалося в кабінеті. Щоб цього уникнути, на двері зсередини чіплялась підготовлена за матеріалами досліджень Івана Климентійовича велика таблиця (тоді це було вершиною наочності), що відображала соціальну структуру українського суспільства в роки революції. Звісно, побачивши через дірку ту таблицю, втаємничені люди здогадувались, у чім річ, а зацікавлені могли ще й підслухати (прецеденти були). Але то вже було не так страшно.

Сам Іван Климентійович до алкоголю (знов-таки, в «мій» час) ставився стримано: за нагоди (при мені це було тільки на спільних заходах, як-от відзначення днів народження, свят тощо) міг трохи випити (ніколи не спостерігав за цим, але йшлося, може, про якусь чарчину чи дві). Та не втомлювався розповідати з широкою посмішкою, як свого часу з колегами тільки «для начала розговора» випивали по пляшці горілки. Ми, молоді, не дуже тому вірили, але дружно хитали головами та посміхались у відповідь...

Своєрідно ставився Іван Климентійович до молоді амбітної. Кар'єристів, інтриганів, для яких просування службовою драбиною було самоціллю, справою

всього життя і будь-якою ціною, не любив, але рахувався з ними, розуміючи їх можливості й небезпечність. А от здорові амбіції (не надмірні, підкріплені відповідним рівнем підготовки і здібностей) вважав необхідними для науковця. Тому мене, наприклад, постійно, хоч і не сердито, картав за те, що після кандидатської дисертації довго по-справжньому не брався за докторську, називав «тянучкою», ставив за взірць інших його вихованців, моїх старших товаришів по аспірантурі і кафедрі. Та коли один із тих товаришів (тепер відомий і за межами України історик) висловив щось (я не був свідком) чи надто гостре, чи зарано як для свого віку і статусу, Іван Климентійович дуже розсердився, обізвав того «мальчишкою», але вже з гнівом, і, здається, розірвав стосунки назавжди. Субординацію, повагу до старших (за віком, становищем) вважав обов'язковими і сам їх дотримувався, інколи своєрідно. На факультеті підсміювалися з його ритуальних походеньок «по начальству» на початку робочого дня: спершу на «третій поверх» (мався на увазі хтось із університетського керівництва, серед якого мав справжніх друзів), потім на «п'ятий» (деканат). І лише після цього – до себе на кафедру, на четвертий (там тоді розташовувалися кафедри історії України та СРСР/Росії).

«Кадрову політику» Івана Климентійовича можна згадати ще в одному контексті. Він ніколи не вибудовував кафедру «під себе», хоч мав для цього, здавалось, необмежені можливості: 30-річне керівництво, вплив, авторитет, зв'язки тощо. Думаю (не пригадую, щоб він колись про це говорив), що головним мотивом для нього тут було не власне становище, а сама кафедра, про яку дбав, високий фаховий рівень та українську «душу» якої намагався підтримувати. Тому старався брати до аспірантури, а тим більше залишати в колективі тих, хто, на його думку, найкраще підходив за відповідними якостями, а не «особисто відданих» чи «своїх». Не завжди це йому вдавалось; не раз і «обпікався» (варто згадати хоча б його постійні сутички з іншим професором кафедри, які, зрештою, коштували Івану Климентійовичу посади завідувача; та й описаний вище епізод теж «з цієї серії»). Але загалом це була стратегія задля справи, інколи навіть на шкоду власним, особистим інтересам. А відразу після зміни завідувача почалася зовсім інша, багато в чому діаметрально протилежна «політика»...

У цьому зв'язку згадується позиція Івана Климентійовича щодо «факультетських війн», які тоді теж час від часу спалахували або довго й малопомітно тліли. Він, як одна з найавторитетніших постатей на факультеті, до того ж небайдужа до його справ, був активним учасником цих «кампаній». Висловлювався відверто, принципово, нерідко – й різко. Але не цькував своїх опонентів, не переслідував їх, категорично не сприймав «групівщини» й не гуртував власну «армію», щоб протиставити її решті колективу чи, тим більше, нав'язати власну позицію, досягти домінування тощо. Сприймав колектив факультету саме як колектив, цілісність, спільноту людей різних, але об'єднаних загальною справою, без поділу на «групки», «фракції», «своїх» і «чужих».

Не можу не згадати ще один епізод, який теж може видатися актуальним з позицій сьогодення, коли всі освітяни на чолі зі своїми керівниками успішно борються з «академічною недобросчесністю» в різних її проявах. Як свої студентські чи аспірантські роки навіть не підозрював, що на факультеті чи в університеті може бути така штука, як хабарництво. Але якось у 1990-х роках пронеслася чутка: в одному з інститутів на хабарі від студентів «погоріла» колега-історик (тоді це було резонансною подією!). З цього приводу Іван Климентійович чи то вирішив провести коротеньку виховну бесіду, чи просто його це зачепило з певних причин. У стислому переказі це виглядало так: на зарплату викладача, звісно, не розбагатієш, спокус багато, але він особисто до такого не вдається. Резюме було: «Зате сплю спокійно». Звичайно, було б наївно думати, що до людини з його становищем не зверталися з «проханнями» і відповідно не «віддячували». Але все-таки це було інше. До того ж

сам Іван Климентійович ставився до цих «приношень» доволі байдуже. Якось (десь у другій половині 1990-х років) він відзначав на кафедрі свій день народження. Треба було виставити на стіл певну кількість спиртного (досить немало, наша кафедра тоді відзначалась не тільки науковими й педагогічними здобутками, а й щедрим частуванням та ґрунтовним «вживанням»). Не довго думаючи, Іван Климентійович відчинив свого сейфа і сказав мені й моєму молодшому колезі подивитися, «що там є», та вибрати підходяще. Колега, вже й тоді дуже меткий, видивився, поміж іншим (а «іншого» було чимало – це до питання про «віддячування»), пляшку якоїсь (назву вже не пам'ятаю) рідкісної ще тоді закордонної дорогої горілки, яку ми, за згодою іменинника, теж відправили на стіл. І тільки коли всі стали звертати увагу на цю рідкість, Іван Климентійович розгублено спитав: «Так що воно, щось хороше?». Отримавши ствердну відповідь, посміхнувся й махнув рукою. А ми потішилися з його безпосередності, немеркантильності й, може, деякої наївності у житейських справах...

...Якось несподівано написано значно більше, ніж думалося спочатку. Спогади, образи виринають, зіграють і бентежать душу. А головне – справді хочеться закарбувати на папері і свою згадку про Івана Климентійовича – людину непросту й неоднозначну, але порядну, принципову, сильну, добру, небайдужу, народно-інтелігентну, фахово надзвичайно ерудовану і творчу, патріотичну... Перелік епітетів може бути безкінечним, але все одно не буде достатнім, повним, вичерпним. І ще: чи не є він докором нам, нинішнім? Бути людиною – ця найпростіша і найфундаментальніша заповідь все більше стає анахронізмом, а з нею поступово втрачається і багато іншого, що варте доброго слова. Втім, хочеться сподіватися, що це просто моє буркотіння, і життя візьме своє. Та це вже точно не спогади.

Пам'яті І. К. Рибалки

Олянич Валентна Володимирівна

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри соціально-економічних дисциплін

Харківської гуманітарно-педагогічної академії

Спогади про Івана Климентійовича є виявом щирої вдячності, від якого, ми студенти історичного факультету отримали уроки науки добра і життєвого досвіду. У далеких 90-х роках ХХ ст. мені пощастило слухати лекції шановного Івана Климентійовича. З першого погляду професор І. К. Рибалка викликав у студентства не тільки зацікавленість, а й повагу. Стиль ведення лекцій, співбесіди подобалась студентам, які відчували себе представниками молодшої наукової генерації. Лекції Івана Климентійовича були особливими, об'єктивними, насиченими цікавими фактами, джерелами, історіографією. Його розповідь була значущою, з відтінками гумору, що імпонувало студентам. На екзаменах панувала атмосфера доброзичливості. Мені довелося складати іспит при вступі до аспірантури, пізніше захищати кандидатську дисертацію. При обговоренні дискусійних питань, Іван Климентійович підтримував бесіду на високому професійному рівні, підтримувавши кожного, хто звертався за допомогою. Простота і порядність, щедрість і людяність, створили шановному Вчителю незаперечний авторитет, як серед колег, так і серед учнів. Професор І. К. Рибалка створив вагомому наукову історичну школу, у нього було багато учнів, аспірантів, докторантів. У кожного з них свої світлі спогади про Вчителя. Він ніколи не був байдужим, не втрачав своєї сутності, завжди було зрозуміло, що Іван Климентійович людина справедлива і вибаглива, людина багатой внутрішньої культури, мужня і відважна особистість, гідний син свого великого і мудрого народу, славний син України. Саме такою залишиться світла пам'ять про Івана Климентійовича Рибалки, його ім'я назавжди збережеться в історії України, у пам'яті вдячних нащадків.

Вчитель і доля учня**Турченко Федір Григорович***доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету*

Моя розповідь про те, як Іван Климентійович Рибалка визначив мою долю як історика і громадянина. Я народився і закінчив середню школу на Сумщині, а освіту історика здобував у Харківському державному університеті. Тоді це був найближчий до мене виш, у якому існував історичний факультет. Тому я вирішив їхати саме до Харкова, за 200 км від рідного села. Був 1965 р., закінчувалася «хрущовська відлига», починався «брежнєвський застій» з елементами неосталінізму. Але про це я дізнався пізніше, через декілька десятиріч. Тоді ж я був переповнений бажанням навчатися в університеті, і з цим приїхав до Харкова – вперше в житті до великого міста.

На історичний факультет набирали дві групи – всього 50 чол. Конкурс був величезний: 18 чол. на одне місце. Серед абітурієнтів було багато комуністів з виробничим стажем і демобілізованих, які йшли поза конкурсом. Історичний факультет тоді був перепусткою на роботу в партійний і радянський апарат, КДБ, МВС тощо. Як медальїст, я міг стати студентом, здавши відмінно лише один екзамен – історію СРСР. Шансів було мало.

Драматичний перебіг іспиту пам'ятаю і сьогодні. Було багато додаткових питань. Думав, що “валять”. Але поставили п'ятірку і став студентом. Серед двох екзаменаторів був аспірант Роман Данилович Лях. Він після закінчення екзамену підійшов до мене, відрекомендувався і пояснив, що в ході іспиту “виявляли у мене загальну ерудицію”. На запитання: «Ну, і як?» відповів не одержав, але дізнався, що кафедрою історії України, на якій він пише дисертацію, керує професор Рибалка Іван Климентійович – за його переконанням – найкращий знавець історії України.

З Романом Даниловичем Ляхом, який став доктором історичних наук, професором і працював в Донецькому університеті я підтримував дружні контакти до його передчасної смерті. У свою чергу, Р. Д. Лях до кінця життя був у дружніх стосунках з І. К. Рибалкою.

Вважаю, що мені дуже поталанило. Тоді історичний факультет ХДУ був одним з найкращих в Україні. Невеликий – з заочниками всього близько 500 студентів, але, окрім доцентів, викладачів і асистентів, з нами працювало 11 докторів наук. Усі вони були яскравими особистостями. У всіх їх була ще довоєнна біографія. Професор Андрій Ковалівський, наприклад, розповідав нам, як з батьками в 1913 р. подорожував по Італії і яке враження справила на нього Сикстинська капела. До речі, він – представник славетного роду Ковалівських, був відомим арабістом і читав середньовічні тексти. Декан – професор Степан Сидельников – інвалід війни, сувора, але справедлива людина. Два професори в 30-ті роки були репресовані, а потім – реабілітовані. До одного з професорів кафедри історії СРСР зверталися особливо шанобливо, з повагою, але якось дивно – Кір Карлович. Але це не викликало ніяких пересудів ні серед студентів, ні колег-викладачів. Я був впевнений, що він за походженням іноземець, або дворянського походження і вивчає давню історію. Але на третьому курсі я дізнався, що насправді він чистокровний українець: Кирило Карпович Шиян, а тема його докторської дисертації – “Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості України в 1921–1925 рр.”. Та від цього моє ставлення до цієї людини, яка в 30-ті рр. була репресована, потім реабілітована, захистила кандидатську і докторську дисертації, гідно тримала статус академічного вченого і читала прекрасні лекції, не змінилося.

Про Івана Климентійовича я до 3 курсу знав небагато. Він читав нам лекції з історії України 1961–1917 рр. Запам'ятався академічний стиль, який поєднувався з людяністю, простотою у спілкуванні. Лекції читав українською мовою (як і усі інші викладачі цієї кафедри). Це було дивно. Здається, лише Степан Мефодійович Королівський (кафедра історії СРСР) читав тоді нам спецкурс з історії революції 1917 р. в Україні українською мовою. Всі інші кафедри були «русифіковані». Позиція професора І. Рибалки викликала здивування у деяких студентів, які не знали української мови. Коли хтось запитав професора «чому?», він відповів так: «Ви хочете, щоб я почав читати російською мовою і завтра «Голос Америки» повідомить, що на Україні, в Харкові, на кафедрі історії України історію України викладають російською мовою?». Для мене це було більше, ніж формальна відповідь.

Не скажу, що залік у проф. Рибалки мені вдався легко. Але після ґрунтовної бесіди з професором відчув задоволення. У нього був зошит, де були прізвища студентів за багато років. Там містилася інформація про їх успішність. Для нього навчальний процес був альфою і омегою університетського життя. Пам'ятаю дискусію на зборах студентського активу факультету, де йшла розмова про те, що студенти повинні, крім успішного навчання, активно займатися громадською роботою. Прикінцевий акорд його виступу прозвучав як дисонанс: «Якщо пісня (мається на увазі громадська робота. – Авт.), заважає навчанню, киньмо пісню!». Це не всім сподобалося, але відповідало моїм уявленням про завдання студента: я навчався відмінно, був старостою академгрупи і на більше не претендував. Виступ професора Рибалки не сподобався секретарю партбюро і багатьом студентам – комуністам, які вже уявляли себе майбутніми партійними діячами, офіцерами КДБ чи МВС.

Мене також цікавила громадська робота, але іншого напрямку. З моїм товаришем Олександром Чаплигіним (тепер професор, доктор філософських наук) зробили спробу організувати щось на зразок дискусійного клубу і почати з диспуту про книгу Олеся Гончара «Собор» (тоді – майже заборонений). Хотіли узгодити в партбюро. Там сказали, що цього робити не слід.

Крім історії, тоді мене зацікавила філософія, зокрема, проблема свободи вибору, співвідношення людини і суспільства. У своїх ранніх творах Маркс писав про проблему відчуження (російською: отчуждение). Про неї ми почули від викладачки філософії І.Д. Євдокимової. Я схопився за цю ідею, але не в тому розумінні, як про це писав Маркс - критик капіталізму, а як привід для аналізу радянської дійсності. Написав студентську роботу «Соціалізм і проблема відчуження». Працював з ентузіазмом і навіть одержав в 1968 р. диплом III ступеня переможця республіканського конкурсу студентських наукових робіт за підписом Міністра освіти і Секретаря ЦК ЛКСМУ. Там було багато критики і відчуження представлялося не як «пережиток» капіталізму (такою була офіційна точка зору), а як «нажиток» тодішнього соціалізму. Напевне, члени журі як слід не читалися в текст, або у його складі були достатньо зважені і незадоктриновані люди.

На III курсі необхідно було визначитися зі спеціалізацією. Я обрав кафедру історії України.

Але тоді я не планував пов'язувати свою долю ні з історією взагалі, ні з історією України, зокрема. Моєю мрією була філософія, вірніше, соціологія, конкретно-соціологічні дослідження. Тоді це було модно і, здавалося, перспективно. Що я знав зі школи про історію України? Окрім окремих яскравих фрагментів козацького минулого і перебування Петра І в наших краях під час Північної війни, історія України мене не дуже приваблювала. Школа (та і радянська наука) зробила все, щоб знівельувати її, поставити на рівень історії одного з регіонів Росії. Але я записався на кафедру історії України, бо здавалося, що там у мене буде більше вільного часу для заняття соціологією. Спочатку так і було. До тих пір, поки Іван

Климентійович не почав читати нам спецкурс «Історіографія історії України». Курс охоплював період з кінця XVIII ст. до 1960-х років. Особливо яскраве враження справили на мене лекції, присвячені козацьким літописам, творчості українських істориків другої половини XIX – поч. XX ст. Цей курс кардинально змінив моє уявлення про минуле українського народу. Для мене стало ясно, що Україна має повноцінну історичну науку, тісно пов'язану з українською і світовою літературою, філософією і віддзеркалює складні перипетії її боротьби за національне самозбереження і, що цей процес органічно вписується в загальноєвропейську історію, а не є віддзеркаленням розвитку російської історіографії, як мені здавалося раніше.

Але моє захоплення соціологією не припинилося. Якою мені уявлялася тодішня соціологія? Які питання у цій ділянці мене приваблювали і чому?

В університеті була лабораторія конкретно-соціологічних досліджень. Там відбувалися цікаві дискусії про актуальні проблеми сучасного життя. Виступали місцеві і московські спеціалісти. Соціологи проводили дослідження на великих харківських заводах, зокрема, про ставлення робітників до своєї роботи. У мене був задум, якщо не зумію зупинитися на конкретній соціології, то спробую поєднати новітню історію України з підсумками статистичних обстежень і конкретно-соціологічних досліджень. Тоді в “Українському історичному журналі” з'явилися статті про використання статистики і соціології в історичних дослідженнях. Мене приваблювала математична точність висновків соціологів, якої я не бачив в роботах істориків. Дратувала поширена серед істориків, які досліджували радянський період, практика робити широкі висновки і узагальнення на підставі декількох фактів. Я вибрав тему дипломної роботи, пов'язану з участю профспілок та інших громадських організацій у виробничому житті підприємств Харкова на різних етапах радянської історії. Планував залучити матеріали статистики і конкретно-соціологічних досліджень 1920-х і 1960-х рр. У мене були ілюзії, що я зумію виявити елементи справжнього робітничого самоуправління, виробничої демократії, які можна було б розвинути, щоб “покращити” радянський соціалізм (за прикладом югославського, який в СРСР називався ревізіоністським, а мене приваблював своїм демократизмом). Робота просуvalася швидко. Починався 1970 рік – п'ятий курс. Іван Климентійович, який всіляко підтримував мої академічні новації і навіть вникав у деталі, у приватній бесіді повідомив, що буде рекомендувати мене до вступу в аспірантуру. Потім мені стало відомо, що існувала домовленість з деканом Степаном Івановичем Сидельниковим, який дав згоду на це рішення кафедри історії України. Я з піднесенням поїхав додому на зимові канікули, захопивши матеріали для роботи. Але після повернення до Харкова все круто змінилося.

Виявилось, що поки я перебував на канікулах, у гуртожитку в моїх паперах хтось провів обшук і вилучив щоденникові записи. Там я коментував події Празької весни 1968 р., які оцінював у вищій мірі позитивно, як надію і зразок для нас. Я про це інколи відкрито говорив у гуртожитку і в студентських аудиторіях. Напевне, мене “вели” з КДБ більше року і скористалися моєю відсутністю в гуртожитку, щоб знайти докази неояльності. Могли відрاهувати, як перед цим виключили з університету “за антирадянщину” групу математиків, головним чином євреїв.

Спочатку зі мною говорили заступник декана нашого факультету Ю. Г. Литвиненко і один із заступників секретаря парткому університету, потім мене викликали на засідання комітету комсомолу ХДУ. Мене здивувало, що на засіданні був присутній Іван Климентійович. Він не сказав жодного слова, але відсидів від початку обговорення моєї справи до кінця. Я “викручувався”, як міг, виправдовувався, зокрема, говорив, що «начитався» польських, чеських і югославських газет, повірив їм, а що сьогодні, у “світлі нових фактів” (ними були переповнені всі радянські газети і телеканали) переосмислив свою точку зору на події в Чехословаччині 1968 р. Згадую коментар “особливо пильного” члена комітету комсомолу – фізика, який ще недавно голосував за виключення з комсомолу (а значить, з числа студентів) своїх товаришів - математиків і фізиків, і

заявив, що у мене немає "хребта" і що я ненадійна людина. Справа закінчилася тим, що оголосили сувору догану з занесенням в облікову картку. Від виключення врятувало "робітничо-селянське походження", відсутність претензій до графі про національність і активна участь у написанні "Очерков истории комсомольской организации Харьковского университета". Ця книга була опублікована в 1969 р. в університетському видавництві і одержала схвальні відгуки в обласній пресі і на телебаченні.

Отже, відбувся "легким переляком". Впевнений, якби обшук було зроблено ретельніше, за усіма правилами, то виявили б декілька дуже критичних антирадянських самвидавських текстів, які я одержував у друзів-філологів, що мали відповідні контакти в Києві і Москві. Ці рукописи були сховані окремо, в шухляді з різним господарським мотлохом. Коли б їх виявили, без сумніву, рішення про мою долю було б іншим. Адже там йшлося не про події дворічної давності в Празі, а про політичні репресії в СРСР у 1969 р. Було там і про переслідування дисидентів в Києві і Львові. Зробив висновок, що обшук робив дилетант, інформатор КДБ з числа студентів, напевне, однокурсник. Після завершення історичного факультету ЗНУ він зробив кар'єру в КДБ.

Не знаю, чи на рішення комітету комсомолу (і парткому університету) якимось вплинув Іван Климентійович. Але сам факт його присутності на засіданні не залишився непоміченим. Проф. І. К. Рибалка в університеті був впливовою особистістю. У свій час він був головним редактором обласної партійно-радянської газети і членом бюро Харківського обкому КПУ України. Хоча на засіданні, де мене "розпинали", він промовчав, але опісля сказав конфіденційно, що чекає мене в аспірантуру через 2-3 роки, але за умови, що я стану на цей час членом КПРС. "Інакше там, – показав пальцем вгору, – не пропустять".

І ще одна обставина. Коли прийшов час зніматися з комсомольського обліку, заступник секретаря комітету комсомолу Руслан Пиріг (вчився зі мною в одній групі, а тепер – доктор історичних наук, працює в Інституті історії НАН України), вручив мені облікову картку без запису догани, сказавши, що, може, колись я це оціню. За цей крок я йому вдячний все життя: ця "чиста" картка у мене й сьогодні.

Мені передали, що зі мною хоче зустрітися і фізик, який на засіданні комітету комсомолу назвав мене «безхребетним», але я від цієї зустрічі відмовився.

Потім були дуже нервові держекзамени і захист дипломної роботи. Але я одержав диплом, і навіть з відзнакою, потім був направлений на роботу далеко від Харкова – в Тернівську середню школу Недригайлівського району Сумської області. Там пропрацював рік і вдячний долі, що маю досвід шкільної роботи і спілкування у вчительському колективі. Потім був запрошений на роботу в райком комсомолу, де працював до 1973 р. Це той район, звідки родом Віктор Ющенко. До речі, мені доводилося бувати в школі, де працював директором його батько.

За цей час відновив зв'язки з кафедрою і особисто з Іваном Климентійовичем, склав вступні екзамени до аспірантури і в 1973 р. був зарахований до аспірантури ХДУ. Звичайно, до Харкова я приїхав у статусі члена КПРС: без цього морального компромісу про повернення в університет годі було й думати.

Коли після трьохрічної перерви восени 1973 р. я знову з'явився на кафедрі, то на чільному місці побачив бюст видатного харківського історика кінця XIX – першої чверті XX ст., ректора Харківського університету 1906–1910 рр. Дмитра Багалія. Це був добрий знак, але здалося дивним, чому його не прибрали: хрущовська "відлига" закінчилася і поверталися часи "пильності". Іван Климентійович декілька разів закликав мене до обережності, хоча зі мною інколи вів відверті бесіди, зокрема, на теми радянської герантократії. Це для мене було знаком високої довіри, адже проф. І. К. Рибалка був не просто завідувачем кафедри, а і першим проректором ХДУ. Я вів себе дуже обережно, зважив коло друзів і довірчі відносини зберіг лише з Петром Щербанем, який працював після закінчення ХНУ на кафедрі історії середніх віків, а потім навчався в аспірантурі інституту історії АН СРСР. З Москви він інколи привозив матеріали «самвидаву».

Вважаю, що без активної участі у моїй долі Івана Климентійовича, моє життя склалося б зовсім інакше. Нагадую, що коли вирішувалося питання про мою аспірантуру, без його слова, як завідувача кафедри і проректора, я аспірантом би не став.

Я сам запропонував тему кандидатської дисертації – “Зміни в соціально-класовій структурі міського населення УСРР в 20-ті рр.”. Тоді в соціології і філософії багато писали про те, як у Радянському Союзі “стираються грані” між класами і соціальними групами, між містом і селом. Використовуючи концептуальні напрацювання соціологів, я вирішив проаналізувати, що відбувалося з класами і соціальними групами в містах України в роки непу. Тему затвердили і я протягом трьох років написав дисертацію, захистившись на початку січня 1977 р. І сьогодні вважаю, що робота виконана на достатньо високому рівні. Звичайно, з урахуванням усієї суми обставин того часу. Моїм офіційним керівником був професор В. М. Довгопол. Він сумлінно виконував свої функції, але значно більше обговорювати хід роботи над темою і навіть зміст текстів мені доводилося з І. К. Рибалкою. Напевне, він не лише “придивлявся” до мене, але й шукав відповіді на питання, що його хвилювали в той час. У цьому я переконався, читаючи його спогади «Така наша доля...», які побачили світ 1999 р.

Робота над кандидатською дисертацією, дискусії з колегами, консультації з науковим керівником і розмови з Іваном Климентійовичем дозволила мені, нарешті, підійти до розуміння вузлових проблем української історії, і зрозуміти, що “Україна – не Росія”. Для цього довелося прочитати безліч книг і статей про інтелектуальне життя в роки непу, “вникнути” в суть тих філософських, історіографічних і літературно-мистецьких дискусій, які розгорнулися в Україні в роки українізації і національно-культурного відродження 20-х - початку 30-х рр. У нагоді стало також ознайомлення з творами зарубіжної україніки, які були зосереджені в фондах спеціального зберігання бібліотек Харкова, Києва і Москви. Знову загадав курс «Історіографії історії України», який студентом прослухав у професора Рибалки. Я лише приступив до збирання матеріалів для дисертації, як почалися розмови про те, щоб залишити мене для роботи на кафедрі. Спочатку мене викликав декан проф. С. І. Сидельников. Він запропонував мені перейти з нового навчального року (1974/75) на посаду асистента кафедри історії України. Впевнений, була попередня домовленість з Іваном Климентійовичем. Була велика спокуса, але я відмовився, обґрунтувавши це бажанням завершити дисертацію. Пам’ятаю, декан з роздратуванням сказав, що його пропозиція – честь навіть для професора, а не аспіранта першого року навчання. Довелося «розкривати карти»: одружений, є трирічна дочка, квартири не маю, обмінювати нічого, як жити на асистентську зарплату?

Ця розмова мала продовження, але вже з Іваном Климентійовичем. Він повідомив мене, що домовився з «дідом» (так він чомусь називав ректора В. Хоткевича) про виділення мені тимчасового житла десь на Холодній Горі. Мені нічого не залишалося, як погодитися і почати готуватися до нової ролі.

Але життя внесло у мої плани істотні корективи. Працювати в ХДУ мені не довелося. У квітні 1994 р. І. К. Рибалка був увільнений з посади проректора. З його іменем і іменем ректора В. Хоткевича була пов’язана продовження “ери лібералізму” в університеті, прояви самостійності і незалежності з боку керівництва ректорату по відношенню до обласного партійного керівництва, елементи демократичності в науковому і в громадському житті, які утвердилося ще наприкінці 1960 – на поч. 1970-х років. Керівництво Харківського обкому шукало підстави для розправи з непокірними і заодно готувало в університеті осіб, з допомогою яких можна було б зміцнити свій контроль над колективом. Знайшли дрібязкові причини, і спочатку перший проректор І. Рибалка, а потім, в 1975 р, і ректор В. Хоткевич були увільнені зі своїх посад.

Іван Климентійович повернувся на кафедру, а новим ректором став ставленник обкому І. Тарапов, з історичним факультетом – осередком опозиції – у нього склалися напружені відносини. Пам’ятаю, як на університетських партзборах декан С. Сидельников, критикуючи

стиль роботи ректорату і парткому, порівняв університет з коровою, у якої «хвіст керує головою». Це викликало сміх в залі.

Після повернення на кафедру Івана Климентійовича, мої стосунки з ним стали тіснішими. У своїх спогадах «Така наша доля...» він назвав мене «нашим випускником і моїм учнем». Так воно і було. Для мене це вища нагорода. Він підштовхував мене до закінчення роботи над дисертацією і мені вдалося зробити це вчасно: у січні 1977 р. відбувся захист.

Звичайно, тепер про мою роботу в університеті не було й мови. Поверталися «часи пильності» і, інколи, говорячи про неможливість мого працевлаштування в університеті, Іван Климентійович нагадував про моє минуле і говорив, що «там, нагорі» все пам'ятають.

Про те, наскільки все серйозно, я зрозумів, коли дізнався про розправу над керівництвом факультету, яку у червні 1977 р. вчинило бюро Дзержинського райкому КП України м. Харкова. Розглядалося питання «Про серйозні недоліки в ідейно-політичному вихованні викладацьких кадрів на історичному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького». Верхівку факультету, у т. ч. завідувача кафедри історії України проф. І. К. Рибалку, звинувачували в тому, що вони, виявляється, «не мобілізували комуністів і всіх викладачів на виконання рішень XXV з'їзду КПРС, допускали грубі помилки в доборі кадрів, не виховували їх як слід, допускали низький рівень наукових робіт, і неактуальність». Але і у цьому «театрі абсурду» Іван Климентійович не втратив властиве йому почуття здорового глузду і гумору. Свій виступ на бюро він закінчив словами: «...Мене звинувачують у тому, що я не люблю не тільки декана, а й ректора. ...Так, я не люблю і декана, і ректора, і інших чоловіків, я люблю тільки жінок, і навіть партія не зможе змінити мого характеру...». Це було абсолютно несподівано. «Настала мертва тиша, – згадував Іван Климентійович, – всі якось отетеріли, а потім наступив гомеричний сміх». Як і усім іншим керівникам факультету, Івану Климентійовичу оголосили догану, але він з цього судилища вийшов переможцем.

У цій ситуації ніяких надій на працевлаштування в Харкові не залишилося. Довелося шукати роботу поза Харковом і я став викладачем кафедри історії СРСР і УРСР Запорізького державного педагогічного інституту (з 1985 р. – держуніверситет). Почалася нова сторінка мого життя.

Але стосунки з І. К. Рибалкою ніколи не переривалися. У співавторстві ми почали писати монографію про зміни соціально-класової структури населення України в 1917–1920 рр. Було опубліковано декілька ґрунтовних статей в «Українському історичному журналі» і два розділи в колективній монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937 гг.)». У своїх спогадах Іван Климентійович так підсумовував нашу спільну роботу над проблемою: «Зібрані нами фактичні, зокрема, статистичні матеріали, проведені підрахунки, опубліковані узагальнюючі цифрові дані і нині ніким не спростовані і дають можливість уявити зміни, які відбулися в суспільстві України, його соціально-класовій структурі. В нових умовах необхідно, використовуючи зроблене нами, продовжити дослідження соціально-економічних процесів, що відбувалися в ті часи і, головне, поновому оцінити їх роль для подальшої долі сучасного України».

Ці строчки були написані 1999 р. Але їх актуальність не втрачена і сьогодні, через двадцять років! По-суті, це ціла програма наукових досліджень. І сьогодні, коли ми відзначаємо 100-річчя Української революції, відчувається брак наукових досліджень, які б на підставі сучасних ідеологічних позицій аналізували соціальні процеси в Україні 1917–1921 рр.

На жаль, рукопис монографії багато років пролежав в університетському видавництві, але так і не був виданий.

Останній раз з Іваном Климентійовичем я зустрілися у серпні 1996 р., на III Міжнародному Конгресі українців Харкові. Я керував секцією, де він виступав з доповіддю «Про оцінку спадщини істориків України радянської доби». Професор закликав до ретельного, об'єктивного вивчення цієї спадщини, до відмови від політичної заангажованості і суб'єктивістських характеристик.

Без сумніву, це так. Але, для повноти розуміння радянської спадщини, вкрай необхідно враховувати внутрішній світ її творців, обставини, в контексті яких вони жили і творили. У цьому я переконався за довгі роки спілкування з моїм Вчителем – Іваном Климентійовичем Рыбалкою.

***Дороги, которые нас выбирают
Чувпило Александр Александрович***

*доктор исторических наук,
профессор кафедры новой и новейшей истории
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина*

Сто лет — дата, к которой можно относиться по-разному. Как единица времени, она ничем не отличается от других столетий. Но, с точки зрения человека, у которого сложились определенные взаимоотношения с окружающей действительностью, с обществом, они сильно различаются. Здесь надо учитывать и масштаб времени, и превратности судьбы человека. Значение личности заключается в том, как она живет, приспосабливается к жизненным обстоятельствам и реагирует на различные пространственно-временные условия, а также какое влияние она оказывает на них, будучи одновременно объектом и субъектом изменяющихся масштабов времени и глобальных исторических событий и процессов.

Иван Климентьевич Рыбалка жил в период всемирных, эпохальных перемен. Он изучал эти перемены, осмысливал, откликался на них, вырабатывал к ним свое отношение и оставил неизгладимый след в истории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. В жизни каждого человека есть дороги, которые он выбирает, а есть, которые его выбирают. Ивану Климентьевичу же пришлось при выборе своей дороги учитывать эпохальные события, которые повлияли на всю его дальнейшую жизнь. Так объективно сложилось, что детство и юность И. К. Рыбалки припали на очень трудный, с точки зрения человеческого восприятия и понимания, период. У него была тяжелейшая судьба, о которой сейчас мало кто знает. Гражданская война, разруха, НЭП, коллективизация, голодомор и, в конце концов, разрушение семьи. Но какой бы тяжелой и жестокой не была жизнь, всегда найдутся хоть какие-то светлые мгновения, которые могут скрасить выпавшие на человека невзгоды и сохранят его веру в человечество и отдельных людей. Так и Ивана Климентьевича не сломили невероятные жизненные испытания и колоссальные трудности: каждый раз падая, он поднимался и упорно шел и шел вперед, напоминая сказочного героя или легендарных персонажей Н. Олялина из фильмов о войне.

Как следует из воспоминаний И. К. Рыбалки, после демобилизации отца из Красной Армии, за ним закрепили несколько гектаров земли, что в то время значило многое. Ведь прокормить большую семью, а именно такой она была у отца И. К. Рыбалки, без огорода, сада и домашних животных, невозможно в тогдашних условиях разрушения старых устоев и становления нового строя, государства и общества. Было неимоверно трудно, но в семье работали все: от мала до велика, и от зари и до зари. Иван Климентьевич уже с четырех лет пас коз, а с шести — овец и коров, не говоря о старших членах семьи. Те во время жатвы вообще ночевали в поле, и матери приходилось носить им еду в поле. Фактически родители своим необычным трудолюбием создали крепкое хозяйство, которое во время коллективизации отнесли к разряду середняков. Несмотря на страшные бытовые трудности многодетной семьи, Иван Климентьевич успешно окончил начальную школу, а после нее обучался в неполной средней школе, которая находилась в пяти километрах от дома.

В период коллективизации отец И. К. Рыбалки согласился вступить в колхоз, что,

тем не менее, как и участие в Гражданской войне на стороне красных, не спасло его от преследований и издевательств со стороны сельских активистов. Отец хоть и считался середняком, но из-за жестоких плановых хлебных заготовок, которые оказались непосильными для него, не смог сдать нужное по ним количество зерна. Это послужило поводом для сельсоветчиков и отличавшихся невероятной жестокостью комнезамовцев, описать все имущество отца И. К. Рыбалки, вплоть до одежды, причем без всяких на то веских оснований. Проведенные сельскими активистами торги, оставили родных Ивана Климентьевича без еды, одежды и дома, который был продан всего за 20 рублей. Дети буквально были выброшены на улицу, на произвол судьбы. Отец, боясь ареста, оставил семью и уехал в неизвестном направлении. Полуголодные дети, пристроенные сердобольными соседями, питались в основном борщом из крапивы. С приближением страшной осени голодомора 1933 г. голод усиливался, а дети, работая в колхозе, за работу практически ничего не получали.

Старшие братья и сестры сумели выехать из села и, найдя отца под Харьковом, обосновались там. От голода Ивана Климентьевича спасло то, что за оставшимися детьми приехал старший брат и вывез их в Куряж. Он временно пристроил Ивана Климентьевича в находившуюся там знаменитую детскую колонию, где он зарекомендовал себя дисциплинированным и прилежным учеником, что дало возможность учиться, приобретать рабочую специальность, иметь относительно сносное питание и жилье в общежитии. Колонистам приходилось не только учиться, но и много работать физически: летом в поле, а в холодные месяцы — в слесарно-токарной мастерской. Иван Климентьевич довольно легко и быстро вписался в сложный детский коллектив. Как уже отмечалось, к труду он был привычен с детства, причем, к любому. В колонии сказались опыт и закалка, полученные еще в деревне, где все трудилось большой дружной семьей. Поэтому к строгому распорядку жизни начинающему колонисту не пришлось прилагать особых усилий, в отличие от многих других его сверстников. После перенесенных нечеловеческих страданий и потрясений, особенно разрушения семьи и хронического недоедания, жизнь в колонии, где детвора жила единым коллективом, показалась И. К. Рыбалке почти сказочной. Годы пребывания в ней произвели на мальчишку очень сильное впечатление, особенно самоуправление коммун и поездки в Крым к Черному морю. После окончания в колонии семилетки настал тот решающий в жизни момент, когда нужно было определиться с будущим.

Предстояло выбрать ту, единственную в своем роде дорогу, которая сочетала бы в себе и мечту, и желание, и дала бы возможность занять достойное место в жизни. Пришлось Ивану Климентьевичу всесторонне проанализировать свои успехи в учебе и в жизни и сделать выбор. В неполные пятнадцать лет он уже имел квалификацию слесаря-инструментальщика, и ему сильно хотелось дальше совершенствовать свое мастерство на заводе, но этому желанию не суждено было сбыться, поскольку на завод брали ребят, которым исполнилось 17-18 лет. Были и другие заманчивые мечты. Живя и учась в колонии, Иван Климентьевич часто вспоминал свою семью, село, в котором прошло его детство, особенно теплые летние месяцы. В жаркие дни дети ходили купаться и плавать на пруд, который находился недалеко от дома. Окупнуться в прохладные воды детвора доставляло огромное удовольствие и наслаждение. И. К. Рыбалка рассказывал на досуге: когда плывешь, разгребая воду руками, и смотришь на гладкую поверхность перед собой, в которой отражаются сказочные облака, то, кажется, будто ты летишь в голубую бездну. Вспоминал он и полные очарования, ночные выгоны стреноженных лошадей, когда черное бархатное небо, усыпанное бриллиантами звезд, манило своей загадочностью, а также посиделки у костра с запеченной картошкой и, конечно же, жизненные и невероятные мистические истории, мифы и легенды старожилов села. Засыпая глубоко за полночь, а тут уже утренняя зорька занялась. Летние ночи короткие. Все это развивало у Ивана Климентьевича буйное воображение. Для него сельская жизнь была по-особому

привлекательна.

Под влиянием этих детских впечатлений, а они у людей являются самыми сильными, хотелось Ивану Климентьевичу быть агрономом или биологом, чтобы связать всю свою жизнь с землей, с природой. Природа – уникальна и неповторима. Она всегда его восхищала, манила своей загадочностью, которую хотелось глубоко познать, а познав, принести пользу людям. Еще Иван Климентьевич мечтал стать архитектором, чтобы разрабатывать и осваивать строительные объекты необычайной красоты и удобства. Он обратил свое пристальное внимание на техникумы, в которых этому можно было научиться и получить соответствующую специальность. Но, к сожалению, в техникумах таких профилей стипендия оказалась очень низкой. Понимая, что помощи ждать неоткуда, ведь рассчитывать приходилось только на себя, на свои силы и знания, и чтобы снова не голодать, следовало искать техникум, где стипендия была бы более высокой.

Таким учреждением и оказался техникум при Украинском институте журналистики. Учился в нем Иван Климентьевич увлеченно, старательно, настойчиво, с огоньком и ненасытной жадой к знаниям. Учебный материал усваивал с необычайной легкостью, открыв для себя удивительный и увлекательный мир художественной литературы и поэзии. Умение по-настоящему дружить, находить взаимопонимание со сверстниками, сделали его еще и активным участником общественной жизни техникума. Всегда в жизни человека какие-то этапы его деятельности заканчиваются, а какие-то начинаются.

Так и в жизни Ивана Климентьевича закончилась интересная и насыщенная жизнь в техникуме. После учебы он получил распределение на работу в районную газету, но проработал в ней всего лишь год, так как не покидало постоянное огромное желание учиться дальше. Жизнь подсказывала, что нужно продолжать активно работать над собой, повышать свой интеллектуальный уровень, поэтому следующим этапом явился старейший в Украине вуз – Харьковский государственный университет. Поскольку Ивана Климентьевича всегда интересовали и привлекали исторические явления, события и люди, принимавшие в них участие, их взаимоотношения между собой, а также внутриполитическое развитие стран и международные отношения, то он решил поступать на исторический факультет, считая, что только он может дать глубокие и всесторонние знания об истории человеческого общества, науке и культуре. Поступив в университет, Иван Климентьевич начал успешно учиться, но учебу прервала война.

Не раз на фронте он с особой теплотой вспоминал об университете, представлял, как вернется в знакомые аудитории дорогого ему исторического факультета, вспоминал обаятельных преподавателей, их глубокие и интересные лекции, по-домашнему уютную библиотеку. Эти воспоминания скрашивали тяжелую военно-полевую жизнь, особым трепетным теплом наполняли и грели душу. В народе говорят, что если чего-то очень хочется, то обязательно сбудется. Так и у И. К. Рыбалки сбылась его мечта вернуться в университет, но только после того, как с боями прошел, прополз и проехал на войне тысячи километров, после ранения, контузии и лечения в госпитале, да и то в Казахстане, куда во время войны был эвакуирован университет.

После освобождения Харькова и возобновления работы университета Иван Климентьевич закончил исторический факультет ХГУ. Педагогическая, научная и общественная деятельность полностью поглотила его. Сразу же И. К. Рыбалка стал работать помощником декана исторического факультета и ассистентом кафедры истории СССР и УССР. Затем были успешная учеба в аспирантуре, работа на этой же кафедре в качестве старшего преподавателя и доцента, защита кандидатской и докторской диссертаций, получение звания профессора, заведование кафедрой истории Украины в ХНУ, фундаментальные научные исследования. И. К. Рыбалка опубликовал более 200 научных, научно-популярных работ, учебников и научно-методических пособий. Он также был проректором университета по учебной

работе, редактором газеты «Соціалістична Харківщина», более 20-ти лет возглавлял специализированный совет ХГУ по защите кандидатских и докторских диссертаций по историческим дисциплинам, подготовил 14 кандидатов и докторов наук. Заслуги И. К. Рыбалки высоко оценены обществом и государством. Он – лауреат Государственной премии УССР в области науки и техники, Заслуженный деятель науки и техники Украины, академик и вице-президент Украинской академии исторических наук, Заслуженный профессор ХНУ, избирался депутатом Харьковского областного, городского и районных советов, награжден орденами Славы III степени, Отечественной войны I степени и многими медалями. Уникальный жизненный опыт, душевная доброта, неравнодушие к студентам, преподавателям и сотрудникам факультета и университета, снискали И. К. Рыбалке любовь, уважение и признание у всех тех, с кем он работал, и кто его знал.

С И. К. Рыбалкой я познакомился летом далекого 1971 г., когда закончил исторический факультет Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова и приехал в Харьков поступать в аспирантуру при кафедре новой и новейшей истории ХГУ, которой заведовал великий ученый, педагог и лектор Степан Иванович Сидельников. Уже тогда Иван Климентьевич был широко известным ученым не только в Украине, но и за ее пределами, являясь одной из легенд исторического факультета и Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. Своей харизмой он произвел на меня неизгладимое впечатление и в дальнейшем прямо или косвенно оказал большое влияние на становление меня как ученого и вузовского преподавателя. За многие годы общения с этой выдающейся личностью можно привести огромное количество ярких и незабываемых примеров, когда Иван Климентьевич с честью выдерживал чрезвычайно трудный в наших условиях «тест на человечность», который, без преувеличения, не выдерживали и не выдерживают сейчас многие люди, в том числе и некоторые вузовские работники. Приведу лишь два характерных примера, связанных лично со мной. В начале сентября 1977 г., в связи с тяжелейшим состоянием здоровья моего научного руководителя С. И. Сидельникова и крайне сложной обстановкой на историческом факультете ХГУ, защита моей кандидатской диссертации, запланированная на 6 сентября 1977 г., оказалась на грани срыва. За день до нее, члены Ученого совета исторического факультета по защите диссертаций, среди которых было немало представителей других вузов Харькова, получили по телефону уведомления, что защита отменяется, поскольку в начале нового учебного года «не представляется возможным обеспечить необходимое количество голосов для кворума» (по морально-этическим соображениям не станем называть имя звонившего). Узнав это, Иван Климентьевич, который в то время исполнял обязанности председателя Ученого совета, будучи по своей природе спокойным и уравновешенным человеком, пришел в сильнейшее негодование, его возмущению не было предела. Ни до, ни после, я таким Ивана Климентьевича еще никогда не видел. Как выразился один из наших весьма уважаемых профессоров, он «поднял на ноги весь факультет».

В результате Иван Климентьевич дал мне список домашних адресов членов Ученого совета, велел поехать к ним домой и попросить, чтобы каждый из них расписался в списке о прибытии на заседание Ученого совета 6 сентября, в точно назначенное время. В итоге, благодаря Ивану Климентьевичу, защита прошла успешно. Трудно выразить обычными словами мою искреннюю признательность и огромную человеческую благодарность Ивану Климентьевичу за этот в высшей степени благородный поступок. Ведь срыв защиты диссертации, когда уже был разослан автореферат, в условиях серьезной реорганизации тогдашнего союзного ВАКа, мог привести к самым непредсказуемым последствиям. Второй пример тоже связан с защитой моей диссертации, но теперь уже докторской, посвященной идейно-политической борьбе в Индийском национальном конгрессе в период между двумя мировыми войнами. Её защита давно планировалась, во вполне понятным причинам в Москве, в начале 90-х годов прошлого века. Но вмешались известные политические события 1991 г., к тому же внезапно уехала к мужу за границу мой научный консультант, которая фактически занималась

всей организацией защиты, и вскоре я потерял интерес к получению искомой научной степени доктора исторических наук. Ивану Климентьевичу, который после провозглашения независимости Украины возглавил воссозданный на историческом факультете ХГУ Совет по защите кандидатских и докторских диссертаций, стоило огромных усилий убедить меня (его в этом отношении полностью поддержал заведующий кафедрой новой и новейшей истории ХГУ, профессор Евгений Петрович Пугач) в необходимости и возможности «вступить второй раз в одну и ту же реку». Он же сделал все возможное, чтобы защита прошла успешно 19 апреля 1995 г. Опять не хватает слов для выражения моей самой большой благодарности этой светлой личности. Нельзя не вспомнить и множество ценных советов, которые за многие годы пребывания на историческом факультете ХГУ/ХНУ дал мне Иван Климентьевич (даже по поводу одежды и внешнего вида), хотя мы работали на разных кафедрах и встречались не так уж часто. Были и критические замечания (например, относительно моего заведования кафедрой новой и новейшей истории ХГУ), иногда довольно резкие, но всегда справедливые, и, как говорится, по делу. Добавлю также, что я никогда не замечал, будучи с Иваном Климентьевичем в разных ситуациях, малейшей необъективности с его стороны, а тем более какой-либо предвзятости ко мне лично или к кому-то из преподавателей и сотрудников исторического факультета.

Подводя итоги, замечу, что Иван Климентьевич Рыбалка по праву является гордостью исторического факультета и Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Я горжусь тем, что многие годы работал вместе с ним в одном коллективе историков и общался с этим необыкновенным во всех отношениях человеком. Как сейчас не хватает таких людей!

*Матеріали наукових читань
пам'яті професора І. К. Рибалки*

Етнічна складова голодомору 1932-1933 рр.**Калініченко Володимир Вікторович***доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри історії України**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. – найстрашніша трагедія в житті нашого народу у XX сторіччі. Нині нема сумніву, що ця трагедія мала рукотворний (штучний) характер, що це свідомо терористична акція, холоднокровно і безжально вчинена комуністичним режимом. Впродовж десяти років цей жахливий злочин замовчувався радянською владою. Нинішні адепти комуністичної ідеології цинічно і зухвало заперечують факт голодомору-геноциду, погрожують українським патріотам, хто несе правду сучасним поколінням про злочини комуністів.

Голодомор 1932-1933 років мав дві складові – соціальну і етнічну (національну). Про соціальну складову голодомору тепер написано вже багато. Відомі і соціально-економічні причини цього рукотворного лиха – насильницька, брутально проведена колективізація і так зване розкуркулення, руйнація матеріально-технічної бази селянських господарств, жахлива безгосподарність і знеосібка, нехтування елементарною агрокультурою у наспіх створених колгоспах, безголове керівництво присланих з міста двадцятип'ятитисячників, як то писав поет, „с Лениным в башке и наганом в руке“, непосильні хлібозаготівлі і садистські методи вилучення зерна та і всіх харчів з розореного села. Відомі і демографічні наслідки голодомору (у літературі називають цифри від 3 до 10 млн. жертв). Точиться і досі серед дослідників суперечка: так скільки ж померло людей від рукотворного голоду? Останнє слово Інституту демографії НАН України – 3,2 млн. безпосередніх (прямих) жертв. У неукраїнській пресі негайно заволали: „Смотрите! Националисты нагло ввали, что умерло от голода от 7 до 10 млн., а авторитетный институт назвал цифру 3,2 млн.“ та при цьому ці недоброзичливці забувають, що 3,2 млн. – це теж жахлива цифра. Це 10% населення УСРР (у межах 1932-1933 рр.). Це населення таких держав, як Литва або Грузія. Це жахливий злочин, вчинений у мирний час на найродючіших чорноземах Європи.

Але була й етнічна (національна) складова голодомору-геноциду. Про цю лиховісну сторону трагедії якось сором'язливо делікатні українці воліють не згадувати або говорять скоромовкою. Коли я, кілька років тому рецензуючи рукопис дослідниці голодомору з Ново-Водолазького району, спитав її, чи вона підрахувала національність жертв трагедії, вона відповіла: „А навіщо? І так всі знають, що це переважно українські селяни. А якщо я на цьому наголошу, то піднімуть гвалт наші районні начальники, хто дав гроші на це видання: „Мол, зачем подыгрывать националистам, ведь у нас в районе есть и русские села“.

Але не даремно закон, прийнятий наприкінці 2006 р. Верховною Радою України, називає голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу.

Геноцид, згідно з Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 р., – дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу, навмисне створення їм таких умов життя, які спричиняють їхнє повне або часткове фізичне винищення.

Саме таке навмисне створення умов життя (тотальне вилучення комуністичною владою всіх харчів і блокування сільських районів) було влаштоване для українських хліборобів у 1932-1933 роках, що і привело до мільйонних жертв. Це і є геноцид у чистому його варіанті.

Чому ж комуністи влаштовували українцям геноцид? Спробую дати відповідь.

У 1920-х роках політика українізації спричинила бурхливе національне пробудження українського народу. Передусім селяни стали сприймати себе українцями. Перепис 1926 р. виявив, що понад 80% жителів УСРР вважали себе українцями. У цьому зв'язку

пригадалося свідчення О. Довженка з його повісті „Зачарована Десна”: „По Десні сплавляли плоти, а на них люди-сплавщики. Хто то пливе, – спитав малий Сашко у батька. То плывуть люди руські. А ми хто? А хто зна, – відповів батько. Колись були козаками. А тепер, кажуть, хахли. Одним словом, селяни ми, грецької!”. Слюди стосувалися національної свідомості початку ХХ ст. Та ж картина спостерігалася при статистичному обстеженні селян на Півночі Волині (на Поліссі) на початку ХХ ст. Селяни не розуміли слова «нація». „Ми тут всі тутешні, православні”, – відповідали селяни на запитання про націю. Потім відбулася революція, пройшло кілька років українізації і ті ж самі «хакли, православні грецької» усвідомили себе окремою нацією, українцями. І не малою нацією, а 35-ти мільйонною, однією з найбільших у Європі, з потужним економічним потенціалом, з найкращими в Європі чорноземами. З'явилася і дуже талановита і національно свідомо українська інтелігенція – проводир нації. Українські національні ідеї, українська самосвідомість зачепила і багатьох членів правлячої на той час партії – КП(б)У. Це так звані націонал-комуністи, найвідоміші з них – О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, М. Скрипник. Зокрема, М. Волобуєв у 1928 р. у журналі „Більшовик України” надрукував працю „До проблем української економіки”, де доводив, що Україна має свій „історично оформлений народно-господарський механізм”, має свій шлях розвитку і обстоював необхідність збереження економічної самостійності УСРР, доцільність дійсного керівництва всім народним господарством урядом УСРР, а не союзним центром з Москви.

Українізація, піднесення національної свідомості українського селянства – основи нації, популярність талановитої генерації нових українських письменників, поява націонал-комуністів дуже стривожили сталінське керівництво у Москві. Адже Україна, якщо і надалі так піде справа, зможе відірватися геть від Москви. Тому більшовицьке керівництво вирішило фізично знищити національно свідому українську інтелігенцію – еліту, мозок нації шляхом спровокування справи СВУ (1930 р.), Українського національного центру (1932 р.), УВО (1933 р.) тощо. В 1930 р. була заборонена і розгромлена УАПЦ, а її духовенство знищене. У 1933 р. були зацьковані М. Хвильовий і М. Скрипник. З націонал-комуністичною течією в КП(б)У покінчили. Всім пришивали ярлик „українського буржуазного націоналізму”.

У розпал голодомору, наприкінці 1932 р. більшовики заборонили проведення українізації на Кубані. Цитую документ – „Постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні та на Північному Кавказі” від 14 грудня 1932 р.: „Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов „украинизированных” районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в „украинизированных” районах”.

Так більшовицькі керівники пов'язали терор голодом з ліквідацією українізації. 15 грудня 1932 р. було прийнято „Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про заборону українізації в інших районах країни з компактним проживанням українців”: „ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР решительно осуждают предложения, исходящие от отдельных украинских товарищей, об украинизации целого ряда районов СССР (например, в ДВК, Казахстане, Средней Азии, ЦЧО и т.д.). Подобные выступления могут только играть на руку тем буржуазно-националистическим элементам, которые, будучи изгнаны из Украины как вредные элементы, проникают во вновь украинизированные районы и ведут там разлагающую работу”.

Поручить крайкому и крайисполкому ДВК, обкому и облисполкому ЦЧО, Казахскому крайкому и Сибкрайкому немедленно приостановить дальнейшую украинизацию в районах, перевести все украинизированные газеты, печать и издания на русский язык и к осени 1933 года подготовить переход школ и преподавания на русский язык”,

Одночасно розпочалося рішуче згортання українізації і на території УСРР, зокрема вже в 1932 р. заборонили заходи по українізації робітничих районів, в першу чергу на Донбасі. Розгромили і відкинули так званий скрипниківський правопис української мови як, буцімто, „націоналістичний”, скрізь по редакціях газет, журналів вивісили списки так званих „націоналістичних” слів і натомість примушували редакторів в українську літературну мову вводити слова і звороти, притаманні російській мові. Українську мову, як і за царату, стали нахабно витісняти з громадського вжитку (на виробництві, у вишах, технікумах, школах). Скрізь безцеремонно вводилася російська мова. Будь-які заперечення розцінювалися як прояв „українського буржуазного націоналізму” і такими людьми надалі „опікувалося” ДПУ.

А головне – безпощадно нищилося українське селянство – фізична основа нації. Дослідженнями встановлено: голодомор 1932-1933 рр. охопив території, населені переважно українцями. Дехто каже, що голод в 1932-1933 рр. в СРСР був і поза межами розселення українців. Так, був голод, але не було голодомору. Люди голодували, але не вмирали від голоду. Тут проходила якісна межа. Цифровий матеріал свідчить про етнічну (антиукраїнську) складову голодомору. Так, питома вага українців у складі СРСР по перепису 1926 р. складала 19,7%, а по перепису 1937 р. – 17,5% від загалу. Тобто, помітне зменшення. Дані переписів 1926 р. і 1937 р. виявили в межах СРСР скорочення українців з 31,2 млн. в 1926 р. до 28,1 млн. в 1937 р., тобто фізичне скорочення на 3,1 млн. чол.

Мої опоненти можуть заперечити мені: „Частина українців, які в 1926 р. визнавали себе українцями, після жажливих катаклізмів кінця 1920-х – першої половини 1930-х років записалися при переписі 1937 р. росіянами”. Напевно, так і було. Я й досі знаю своїх колег, де вони записані українцями, а їх сестри та брати – росіянами. Та про що це свідчить? Свідчить про генетичний страх, який нагнала на їхніх батьків більшовицька (комуністична) практика у вирішенні національного питання: українську національно свідому інтелігенцію, носіїв національної свідомості – тотально винищили; українському селянству – фізичній основі української нації – зламали хребет, всіх намагалися підвести під спільний знаменник нової історичної спільноти – советський народ (у просторіччі — совок).

Отже, немає ніякого сумніву, у 1932-1933 рр. комуністичний режим здійснив акт геноциду проти українського народу.

Земельна громада як альтернатива колгоспам в радянській Україні

Калініченко Вячеслав Володимирович

доктор історичних наук, доцент кафедри історії,

музеєзнавства та пам'яткознавства

Харківської державної академії культури

Земельна громада – земельно-господарське об'єднання селянських господарств. За Земельним Кодексом УСРР 1922 р. була суб'єктом права на землю й селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади.

Коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Земельна громада (далі – земгромада) виконувала такі функції: розподіл землі; охорона стійкості землекористування; контроль належного використання земель; проведення землеустрою; організація та реалізація меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель; контроль сівозмін, розповсюдження агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувала використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту тощо. Тобто

практично вся господарська діяльність селян була в полі зору громади.

Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму. Авторитет громади спирався на статті Земельного кодексу і статут громади, ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту.

Земгромада мала значні кошти, які отримували від оренди громадських угідь, експлуатації спільного майна та закладів, кооперації, самообкладання (добровільні внески членів громади). В 1925/1926 господарчому році земгромади мали 29,2 млн. крб., для порівняння, державні капіталовкладення в сільське господарство в тому ж господарському році становили 49,8 млн. крб.

Для ліквідації незручностей існуючих на селі форм землекористування (общинної та дільничної) земгромади у 1920-х рр. провели землеустрій, та запровадили громадські багатопільні сівозміни. При цьому вся земля громади поділялася на кілька полів, залежно від сівозміни. У кожному полі селянському господарству відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рілляництва, знищити відстале трипільля та рябопільля, встановити доцільне чергування сільськогосподарських культур, завести однорідні сортові посіви та просапні культури; відкривала можливості для спільного застосування сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів і культиваторів, прогресивних агротехнічних прийомів. На відміну від колективної форми землекористування (колгоспів), при багатопільній громадській сівозміні зберігалася індивідуальне селянське господарство як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувалося особистий і громадський інтерес. Саме тому, в середині 1920-х рр. перехід до громадських багатопільних сівозмін при землеустрої селянських земель набирав масового характеру. Наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн. га землі, а це майже третина сільськогосподарських угідь в УСРР.

Запровадження громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку, без болючої ломки старих форм землекористування. Зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади на селі.

Земгромади 1920-х рр. поступово ставали кооперативами вертикального типу. Землевпорядження і меліорація, організація громадських сівозмін, боротьба із бур'янами і шкідниками, утворення прокатних пунктів сільськогосподарської техніки і злучних пунктів для свійської худоби, переробка вирощеної продукції, раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів – все селяни виконували громадою. Саме життя змушувало селян до об'єднання певних господарських функцій, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійною господарською одиницею. Вдало поєднувалися особисті та громадські інтереси, зберігалася селянство.

Земельна громада – демократична і самоврядна організація селянства, що захищала його інтереси. Земгромада з одного боку не могла стати інструментом насилля над селянами, з іншого, як демократична і самоврядна організація селянства була несумісна з командно-адміністративною системою економіки, з тоталітарним режимом. У більшовицької влади були плани побудови держави-фабрики з тотальним плануванням й встановлення тоталітарного режиму. Селяни, об'єднані земгромадами, не мали бажання ставати кріпаками у державних колгоспах. Так земгромада стала ворожою правлячому режиму.

Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані. Тепер вже ніщо не заважало більшовикам перетворити вільних хліборобів на кріпаків-колгоспників, а для створення атмосфери страху і абсолютної покори запровадити терор голодомором.

Нажаль більшовицька влада не використала досвід земельних громад й провела

політику суцільної колективізації. Колгоспно-радгоспна система в українському селі впродовж десятиріч призвела до занепаду й деградації сільського господарства. Сільське господарство країни ставало на екстенсивний шлях розвитку.

**Створення загонів Вільного козацтва в Харкові та початок їх вишколу
(листопад 1917 р.)**

Греченко Володимир Анатолійович

доктор історичних наук, професор

завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Харківського національного університету внутрішніх справ

13 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат Української Народної Республіки ухвалив Статут Вільного козацтва України. Перед Вільним козацтвом було поставлене завдання підтримувати «спокій в Україні» та охороняти «громадян та добро мешканців від знищення та пограбування». Вільне козацтво виникло у процесі розвалу царської армії з лютого по травень 1917 р. для захисту сіл, а згодом і Української держави в умовах зростання громадського безладу й бандитизму з метою охорони правопорядку, свободи й народовладдя в Україні. Це були національні добровільні військово-міліцейські формування доби Української революції 1917–1920 рр., що діяли в Україні та на Кубані. Їх створювали за козацьким звичаєм у вигляді територіальної самооборони з виборною старшиною.

У науковій літературі існують дві основні точки зору щодо діяльності Вільного козацтва. Прибічники першої з них вважають, що це козацтво було частиною загальноукраїнського військового руху. Друга точка зору, до якої ми приєднуємося, обстоює думку про те, що вільнокозацький рух за своєю структурою та функціональними завданнями ближче стояв до правоохоронних силових структур держави, ніж до регулярного війська. Аргументи на користь цієї точки зору полягають у тому, що домінантою вільнокозацького руху стали захист внутрішньодержавного порядку та протидія злочинності, а боротьба із зовнішньою загрозою покладалася на українізовані полки регулярної армії. По-друге, організаційна структура Вільного козацтва тяжіла до відокремленого статусу у суспільному ладі України. Підпорядкування безпосередньо Центральній Раді та самостійне вирішення всіх організаційних питань без будь-якої залежності від урядових органів визначали своєрідне привілейоване становище Вільного козацтва. У § 2 Статуті Вільного козацтва України говорилося, що «для здійснення своїх завдань товариства Вільного козацтва організовують зібрання, лекції, курси...» Це означало створення правових передумов для початку цілеспрямованої підготовки охоронців правопорядку в Україні й у Харкові зокрема.

Слід також відзначити, що саме в цей час робітники деяких харківських заводів досить наполегливо висловлювали вимоги про формування загонів Вільного козацтва. Організаційні збори, які проголошували створення підрозділів Вільного козацтва в Харкові, відбулися 29 листопада 1917 р. На них було обрано отамана вільних козаків у Харкові, яким став Козієнко. Офіційно про створення харківського Вільного козацтва було повідомлено 2 грудня 1917 р. До цього дня вже було організовано штаб, який розміщувався в «Українському домі» (будинок колишнього Дворянського зібрання на Миколаївській площі, зруйнований у 1943 р.), відбувалося формування куренів з робітників-українців міста. На ті часи у Харкові існувало два товариства Вільного козацтва, в яких нараховувалось 75 членів. Інструкторами для козаків стали вояки 2-го Українського полку. Через складну воєнно-політичну та криміногенну ситуацію в місті заняття розпочалися вже на другий день після проголошення створення підрозділів Вільного козацтва в Харкові, тобто 30 листопада 1917 р. Вони відбувалися все в тому ж «Українському домі». Крім того, слід зазначити, що певна військово-

правоохоронна підготовка кадрів у цей період проводилася також інструкторами відділу з формування Вільного козацтва при Генеральному військовому комітеті з Києва, які наприкінці листопада 1917 р. тричі приїжджали до Харкова й проводили інструктаж. Так, вони протягом останньої декади листопада 1917 р. виступили в Харкові на з'їзді інструкторів Центральної Ради на Слобожанщині, Слобожанському губернському з'їзді та Харківському з'їзді селянських спілок. Як указується у звіті Українського Генерального Військового Комітету щодо формування Вільного козацтва від 1 грудня 1917 р., їх виступи стосувалися організації Вільного козацтва та його вишколу. Усіма зазначеними з'їздами було постановлено розпочати організацію Вільного козацтва. «Делегати з'їздів, – говориться в звіті, – надзвичайно уважно поставилися до цієї організації і в своїх промовах яскраво підкреслювали не тільки необхідність, але й негайне заснування таких товариств. Було прийнято рішення про влаштування курсів для інструкторів Вільного козацтва».

Отже, перші підрозділи Вільного козацтва було створено у Харкові 29 листопада 1917 р., а вже з 30 листопада почалося їх навчання.

**«“Лівацькі” закрути” і «грубе скривлення лінії партії»:
пропагандистська кампанія у квітні-травні 1932 р.**

у Липецькому районі Харківської області

Домановський Андрій Миколайович

кандидат історичних наук, доцент

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Впродовж 1920-х – 1930-х рр. одним із важливих завдань для радянської влади на селі була пропаганда серед селян. З цією метою державні та партійні органи різного рівня приділяли особливу увагу періодичним виданням – від «польовок» бригад, стіннівок установ і багатотиражок підприємств до загальносоюзних газет та журналів. Важливою проміжною ланкою, що сполучала численну «низову» періодику з обласними та республіканськими виданнями, були районні газети. При цьому якщо аматорські видання сількорів у більшості випадків втрачені, то підшивки «районки» збереглися суттєво краще. Це дозволяє звертатися до них як до важливого джерела з локальної історії.

Одним із таких періодичних видань районного рівня була газета Липецького району Харківської області «Колгоспник». Це періодичне видання, започатковане у січні 1932 р., було на той час орган Липецького районного партійного комітету, районного виконавчого комітету, профради та райколгоспспілки. За публікаціями у «Колгоспнику» можна дослідити різні сюжети історії району, зокрема також те, як втілювалась на місцевому рівні партійна та державна політика. Цікавим є використання матеріалів газети для дослідження історії Голодомору 1932–1933 рр. Наразі зупинимось лише на одному сюжеті – пропагандистській кампанії на підтримку довіри до комуністичної партії та радянської влади навесні 1932 р.

Наприкінці зими – навесні 1932 р. радянська влада зіткнулася на селі з черговими труднощами. Перш за все, вони стосувалися завершення хлібозаготівельної кампанії, яку до кінця лютого по Липецькому району було виконано менше ніж на 70 % (29 лютого 1932 р., № 24–25). Численні критичні замітки свідчили про «ганебні» темпи хлібозаготівлі, містили інформацію про спроби приховування зерна, фальсифікацію документів про виконання плану, скарги селян на відсутність хліба тощо. Між рядків відчитується посилена увага до продовольчого питання – дописувачі закликають налагодити продовольче постачання вчителів, усунути зрив харчування дітей у школах тощо.

Судячи з контексту дописів, невдоволення селян наявною ситуацією було масовим. Вочевидь, саме з огляду на це 17 квітня 1932 р. оргбюро Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У прийняло постанову «в справах скривлення лінії партії в час хлібозаготівель». За кілька днів її було надруковано на шпальтах «Колгоспника». У тексті постанови зазначалось:

«Брак чітких настановлень і більшовицького конкретного керівництва за наявності методів адміністрування призвело під час хлібозаготівель та інших кампаній до масової практики «лівацьких» закрутів і проявів сваволі та карних злочинів по окремих селах району від уповноважених, бригад і членів бригад.

Окремі уповноважені РВК, а також представники сільських партійних, комсомольських та радянських організацій у селах Липцях, Колупаївці, Руських Тишках, Черкаських Тишках і Веселому, поряд найгрубіших викривлень лінії партії та голого адміністрування припустилися цілому ряду злочинів, а саме: а) знущання з нездатників-контрактантів, б) протизаконних арештів і незаконних оштрафувальних контрактантів, в) привласнення майна й грошей від штрафів хлібозаготівельними бригадами та окремими особами, г) розкуркулювання окремих середняцьких і бідняцьких господарств.

До хлібозаготівельних бригад пролізли клясово-ворожі елементи, які й провадили, не зустрічаючи відсічі, свою підриницьку контрреволюційну роботу».

Як бачимо, постанова перекладала відповідальність за тиск на селян винятково на безпосередніх виконавців – сільських уповноважених з хлібозаготівель і членів хлібозаготівельних бригад, керівництво Липецького району. «За грубе викривлення партійної лінії під час проведення хлібозаготівель, за застосування методів голого адміністрування й припущення знущань з окремих селян» було ухвалено виключити з лав партії та притягнути до судової відповідальності низку посадових осіб. Розміщена поруч на газетній сторінці «Постанова Бюро Липецького РПК від 20-IV – 32 року» (22 квітня 1932 р., № 42) підтримувала й у дрібницях уточнювала постанову ОблКК.

Важливо наголосити, що документи завершувались ухвалою оприлюднити їх у пресі, а на газетній сторінці містився заклик «проробити» постанови «серед широких партійних, комсомольських, професійних, колгоспних та бідняцько-середняцьких мас». З огляду на це цілком очевидно, що саме призначення цілів-відбувайлів, задля зосередження на них народного невдоволення партійною та державною політикою на селі, було головною метою обох постанов.

Невдовзі у газеті з'явилася замітка «Судовий процес в справі грубого скривлення лінії партії в час хлібозаготівель по Липецькому р-ну» (7 травня 1932 р., № 47), в якій прямо зазначалося, що судовий розгляд на виїзній сесії Харківського обласного суду в с. Липці, що розпочав роботу 6 травня 1932 р., має на меті переконати селян у непричетності партії та радянської влади до окремих «перегинів» на місцях: «На суді присутніми є багато колгоспників, бідняків, середняків с. Липець та околиць, які сами будуть запевнені в тім, що партія і радянська влада рішуче борються з усіма скривленнями політики партії, бо ці скривлення зривають міроприємства радянської влади і дискредитують владу на місцях».

Наступне число газети (10 травня 1932 р., № 48) містить матеріал «Судовий процес у справі грубого скривлення лінії партії в час хлібозаготівель по Липецькому району» з докладним описом складу злочинів обвинувачуваних. При цьому всю увагу зосереджено на окремих епізодах знущання над селянами, тоді як система хлібозаготівель і політика комуністичної партії та радянської держави на селі не піддається жодній критиці. У такий нехитрий спосіб з-під вістря народного невдоволення виводилися як вище партійне та державне керівництво, так і комуністична ідеологія як така. Знаючи про майбутні події 1932–1933 рр. в Україні й у Липецькому районі Харківської області зокрема, можна дійти висновку, що показовий судовий процес був тактичним кроком назад перед сталінським «сокрушительним ударом».

Заснування харківського губернського військового комісаріату**Дьякова Олена Василівна***кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України**Харківського національного педагогічного**університету імені Г. С. Сковороди*

Історія військових комісаріатів тісно пов'язана із історією розбудови Червоної Армії. Їх зародження відбувалося у період революційних потрясінь 1917 – 1921 років.

Метою даної роботи є висвітлення заснування Харківського губернського комісаріату у 1918-1919 роках. Ця тема слабо висвітлена в українській історіографії. У 2009 році був надрукований історичний нарис «Історія Харківського обласного військового комісаріату» за авторством О.В. Дьякової та О.П. Середи. Декілька статей по історії заснування військових комісаріатів в Україні, Радянському Союзу було опубліковано у газетах і журналах ще за радянські часи.

Харківський губернський військовий комісаріат (далі – губвійськкомат) був заснований згідно Декрету Раднаркому від 8 квітня та ВЦВК від 22 квітня 1918 року, який поклав початок організації єдиної по всій країні мережі військових комісаріатів (органів військового управління на місцях), що відіграли визначальну роль у створенні регулярної Червоної Армії. Але сталося це дещо пізніше. Адже у цей час у Харкові діяли українські уряди (Центральна Рада, Гетьманат П.Скоропадського, Директорія). У 1918 році на українських землях перебували австро-німецькі окупаційні війська. Однак восени цього ж року у Центральній Європі сталися кардинальні зміни: у жовтні почався розпад Австро-Угорської імперії, а у листопаді – вибухнула революція у Німеччині. Окупаційні війська стали терміново повертатися додому. Така ситуація дала можливість радянському уряду розпочати боротьбу за відновлення більшовицької влади в Україні. А значить встановлення власних органів влади, зокрема органів військового управління – військових комісаріатів.

Військові комісаріати на Харківщині створювалися по мірі визволення території від петлюрівців на базі відтворених військово-революційних комітетів і військових відділів Рад.

У цілому місцева адміністрація в питаннях військового будівництва йшла в руслі політики центральної влади.

Харківський губернський військовий комісаріат почав виконувати свої функції 7 січня 1919 року. 10 січня ц.р. на підставі Наказу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України отримав військовим комісаром на Харківщині призначався Сергій Лаврентійович Козюра (10 – 24 січня 1919 року), а губернськими – Григорій Мойсейович Зусманович (10 січня – 13 лютого 1919) та Олександр Якович Пархоменко (10 січня – 10 березня 1919) [1, с. 16]. Офіційно губвійськкомат розпочав роботу з 14 січня. Незабаром почали формуватися повітові, волосні та районні військкомати.

У роки громадянської війни комісари часто змінювалися, у зв'язку із від'їздом на фронт разом із сформованими частинами.

Керівними органами усіх військкоматів виступали великі та малі колегії. Останні складалися з двох чоловік, що були одночасно військовими комісарами. До складу великої колегії входили члени малої колегії і завідувачі відділами. Також у кожному військкоматі був військовий керівник (на цю посаду призначався військовий фахівець колишньої царської армії). До складу керівних колегій він не входив, але у роботі військкоматів приймав безпосередню участь. Склад малої колегії підбирався відповідною Радою і затверджувався наказом вищестоячого військового комісара. Завідувачі відділами обиралися малою колегією відповідного військкомату і затверджувалися малою колегією вищестоячого військового комісаріату.

Губвійськкомат на початку свого існування мав подвійну підпорядкованість: губернському військово-революційному комітету та штабу Харківського військового

округу.

У березні 1919 року Народний Комісар з військових справ України М.І. Подвойський надіслав телеграму у губвійськкомати, де визначав, що військкомати виводяться з–під підпорядкування цивільної влади місцевих рад і підпорядковуються лише вищестоящим військовим органами: повітові – губернським, губернські – окружним і т.д.

Губернський військовий комісаріат відав питаннями призову на службу до лав Червоної Армії, демобілізацією військовослужбовців, розшуком і притягненням до відповідальності дезертирів, формуванням і постачанням місцевих військових частин, військовим навчанням населення. Також губвійськкомат займався агітаційною і політико–виховною роботою серед військовослужбовців, що дислокувались на території губернії.

Військові комісаріати організовували облік і зберігання зброї та військового майна, впроваджувалися заходи щодо вилучення зброї та військового майна у приватних осіб та установ, які не мали права ним користуватися. Встановлювався порядок забезпечення військових частин і установ різними видами довольства: продуктами харчування, паливом, грошима, житлом тощо. У підпорядкуванні губернського знаходились повітові військові комісаріати та військові відділи волосних виконкомів, місцеві військові частини.

На початку заснування губвійськкомат мав таку структуру: 1) загальна канцелярія, 2) загальний відділ, 3) агітаційно–просвітній відділ, 5) воєнно–юридичний відділ, 6) адміністративно–мобілізаційне управління, 7) ветеринарний відділ, 8) санітарний відділ, 9) відділ загального військового навчання, 10) управління постачання, 11) кінський запас. Управління і відділи, у свою чергу, поділялися на відділки, підвідділи і частини.

З початку заснування у губвійськкоматі були введені посади екзекутора та його помічника, щоб слідкувати за виконанням службовцями своїх обов'язків і у разі потреби карати.

Відділи губвійськкомату були розкидані по всьому місту. Керівництво губвійськкоматом розташовувався у приміщенні на Михайлівській площі, 22 (зараз пл. Небесної сотні, 36), в одному будинку із штабом Харківського військового округу. Всі працівники комісаріатів вважалися на військовій службі і мали такі ж пільги, що і червоноармійці та члени їх сімей.

Офіційно робочий день у комісаріаті розпочинався о 10 годині. Однак дуже часто службовці приходили на службу о восьмій і виконували різні додаткові завдання. Секретар губвійськкомату по справам гарнізону Вольмир–Вольський відзначав, що працювати приходилось по 18 годин на добу, оскільки не вистачало штатів.

25 червня 1919 р. радянські війська під натиском білогвардійців залишили Харків. Губвійськкомат передислокувався до м. Білопілля Сумського повіту. Тут комісарами були Долгінцев і Долгалева, а керівником – Шебанов.

Не дивлячись на відчайдушний опір більшовиків, денікінцям у червні 1919 року вдалось окупувати всю губернію і встановити свою владу. Військкомати змушені були евакуюватися до Москви і у кінці серпня згорнути свою роботу. Працівники губернського комісаріату були направлені на роботу в інші військові установи або відправлені у військові частини.

Таким чином, створений у січні 1919 року Харківський губвійськкомат проіснував недовго через наступ денікінців. Він мав притаманну для всіх органів військового управління структуру.

Література:

1. Дьякова О.В., Середа О.П. Історія Харківського обласного військового комісаріату. Історичний нарис. Харків, 2009. 108 с.

**Публікаторська активність І.К. Рибалки:
результати наукометричного аналізу**

Жидков С.О.

магістр історії

випускник кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохова Л.Ю.,

доктор історичних наук, професор

кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дослідження творчої продуктивності вченого можна здійснювати із застосуванням різних методів, зокрема й наукометричних, які дозволяють зафіксувати кількісні параметри різних процесів у науці. У даному випадку автори вирішили проаналізувати творчу активність доктора історичних наук, професора Івана Климентійовича Рибалки (1919–2001) саме з позицій наукометрії. Створений І. К. Рибалкою «корпус текстів» достатньо значний і дозволяє поміркувати про «писемну форму» існування дослідника. За піввіковий творчий шлях І. К. Рибалка створив свій так званий «великий текст» історика, наповнений різноманіттям рефлексивних практик та, зважаючи на епоху до якої належав історик, відповідним соціокультурним змістом. Розпочавши цей «грандіозний акт творення» у тридцять років, вчений достатньо активно та досить плідно працював наступні декілька десятиліть, аж до свого 80-ліття.

Аналіз публікаторської активності І. К. Рибалки було здійснено на основі бібліографічного показника, присвяченого 80-ю історика, що містить 192 позиції та опублікованих спогадів вченого. Серед завдань дослідження назвемо такі: визначити періоди творчої активності вченого; встановити динаміку публікаторської активності, її ритмічність («злети» та «спади», а також спробувати пояснити їхні причини); здійснити обчислення кількісних параметрів за декількома критеріями (кількість публікацій по роках, посторінковий обсяг, місце та мова видання, співавтори, жанрове та тематичне різноманіття); ранжувати ешелони публікацій тощо. При здійсненні дослідження було враховано розмаїття детермінант розвитку особи та факторів її професійно-творчого становлення, використано психосоціальний, а також акмеологічний підхід (котрий пов'язаний із визначенням певних реперних точок: зрілість, акме (кульмінаційні точки), акме-періоди (сплески творчої активності), прояви екзистенційно-конструктивної ролі рефлексії).

У ході реалізації дослідження були створені відповідні графіки та таблиці, які наочно демонструють публікаторську активність І.К. Рибалки. Назвемо кілька основних спостережень та висновків, до яких ми дійшли при їх аналізі. Серед іншого було встановлено, що кількість публікацій вченого за рік становить близько чотирьох (3,78). Це, вочевидь, середній показник публікаторської активності, якщо порівнювати із його сучасниками. До того ж, він досягається за рахунок «спалахів» активності по певних роках. «Піки» активності співпадають, перш за все, з роками ювілеїв Жовтневої революції (1957, 1967, 1977, 1987). Це може бути свідченням «радянськості» цього історика (як відомо, для радянських істориків властивим був акцент саме на суспільно-політичній актуальності історичних досліджень). Аналіз місця видання праць дає змогу встановити «ступінь регіональності» вченого. Зокрема, в опублікованому творчому спадку І.К. Рибалки превалюють харківські видання (53%). Втім, 41% публікацій вийшли друком у Києві і лише 3% у Москві. Це досить показові цифри, які можуть свідчити про активні стосунки вченого з «київським осередком істориків». Аналіз мови публікацій засвідчив, що три чверті праць було видано українською мовою, решта – російською (більшість з яких – колективні праці).

Одним з найважливіших критеріїв при дослідженні творчої активності є аналіз співпраці вченого з іншими науковцями, його місце у науковій спільноті. У творчому доробку І. К. Рибалки переважають одноосібні праці (у співавторстві було підготовлено лише близько п'ятої частини публікацій). До того ж, серед співавторів І. К. Рибалки були переважно харківські історики: С. М. Королівський, І. Л. Шерман, О. О. Кучер, В. М. Довгопол, Ф. Г. Турченко. Більшість із цих текстів - рецензії.

Жанрове різноманіття публікацій І. К. Рибалки також надає матеріал для певних висновків. Третина публікацій – це статті у газетах та журналах суспільно-політичного та науково-популярного змісту, орієнтованих на широкий загал. Ще 18% припадає на статті в енциклопедичних виданнях. Відповідно, статті у наукових журналах та збірниках складають лише 14%. Важливим жанром є рецензії (9% публікацій), більше половини яких написані у співавторстві. Із специфічних жанрів/категорій відзначимо підручники, програми навчальних курсів та методичні матеріали. Підручники представлені 6 позиціями. Наявність цих текстів пояснюється як активною викладацькою діяльністю вченого, так, ймовірно, й намаганням утвердити деякі постулати (це може бути певним свідченням позитивістських ідеалів). Наукові монографії історика виходили у 1950–60-ті рр., що пов'язано із публікацією результатів кандидатської та докторської дисертацій.

У подальшому він не намагався вирішувати будь-яку значущу наукову проблему шляхом монографічного дослідження.

При вивченні ешелону наукових статей у збірниках та журналах (27 позицій) була проаналізована їхня тематика. Очевидно, що І. К. Рибалка – це дослідник історії України першої половини ХХ ст. із спеціалізацією на подіях 1917–1920 рр. Серед превалюючих тем назвемо відновлення радянської влади наприкінці 1918–1919 рр. Така проблематика пов'язана із дисертаційними дослідженнями історика. У подальшому він змінював оцінки, але залишився вірним періоду і тематиці (політична та аграрна історія).

Для коректності визначення кількісних параметрів публікаторської активності І. К. Рибалки важливе значення має обсяг праць (аналіз здійснювався без урахування редакторських текстів). На графіках одразу помітні «сплески», які пов'язані з виданням монографій (1957, 1962, 1967, 1969 рр.), підручників (1978, 1982, 1991, 1995, 1997/2004 рр.); спогадів (1999 р.). Серед інших «кульмінаційних років» привертають увагу 1968 рік (публікація вступної статті до збірника документів та двох розділів у другому томі «Історії УРСР в період громадянської війни»), а також 1981 рік, коли вийшла друком програма курсу «Історія УРСР».

І. К. Рибалка активно публікувався у регіональній пресі («Красное знамя», «Соціалістична Харківщина», «Вечірній Харків», «Газета Харківського університету»), але більше третини таких публікацій було у газеті «Соціалістична Харківщина». Як відомо, він був редактором газети у 1951–1955 роки, і у подальшому підтримував відповідні контакти.

Специфічною категорією видань, які в посторінковому обсязі не фіксувалися, є редакторські тексти (10 позицій у бібліографічному покажчику). Значні обсяги цих текстів, необхідність значної кількості часу на їхнє опрацювання, вочевидь, також впливали на публікаторську активність вченого у відповідні роки.

Аналіз творчої активності І. К. Рибалки, яка втілювалася у його публікаціях, дозволяє зробити певні спостереження та висновки. Послугуючись кількісними показниками та проблематизуючи масив даних, можна співвіднести «корпус текстів» вченого з фактами біографії, сюжетами спогадів та «віковими маркерами». Зокрема, співвідношення отриманих даних дозволяє окреслити періоди активності І. К. Рибалки (враховуючи певну умовність подібних конструктів, ми орієнтувалися на акцентуаційні масиви у відповідні роки). Можна виокремлювати наступні періоди та позначити їх ключовими словами: 1951–1955 рр. (редактор газети), 1956–1962 рр. (підготовка докторської

дисертації); 1964–1968 рр. та 1976–1987 рр. (стабільна викладацька та наукова робота з кульмінаціями-акме); 1972–1974/1975 рр. (проректорство); 1988–1997 рр. (переосмислення історичних подій); 1998–1999 рр. (написання спогадів). Останні два періоди стали апогеєм конструювання власного статусного образу в нових історичних обставинах, передовсім за рахунок видання підручників та акцентування на цьому уваги. Виокремлення зазначених періодів було б неповним без згадки про «вікові маркери» творчості: 31 рік – 1950 р. (захист кандидатської дисертації); 44 роки – 1963 р. (захист докторської дисертації); 50 років (рік «переродження» або другого дихання) – 1969 р. Ці маркери свідчать про значний творчий потенціал та його розкриття в досить молодому віці (до того ж, слід врахувати фактор війни). Певні ж повороти в його оцінках наприкінці XX ст. дозволяють поміркувати про мотиваційно-ціннісні орієнтації історика у переламні моменти історії.

***“Воля” здобута й втрачена: до питання про долю флагмана флоту
українських державних утворень 1917–1918 рр.***

Журавльов Денис Володимирович

кандидат історичних наук, доцент

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Події 2014–2018 рр. переконливо довели важливість сильного військово-морського флоту для України на Чорному та Азовському морях. Особливий інтерес в даному контексті становить спроба формування з уламків імперського флоту українських військово-морських сил у 1917–1919 рр. – єдиного періоду, коли до їхнього складу на короткий проміжок часу входили найпотужніші для своєї епохи військові кораблі — дредноути, символ військово-морської могутності для будь-якої держави 1 пол. XX ст.

З 1906 р. в світі почалася чергова гонка в області морських озброєнь – «Дредноутна лихоманка». У цьому супернистстві лідируючі місця відразу ж зайняли ймовірні супротивники — Велика Британія та Німеччина. Незабаром до витратної гонки включилися всі основні європейські морські держави. Дредноути реально входили до складу ВМФ лише 12 країн: Великої Британії, Німеччини, США, Франції, Італії, Японії, Австро-Угорщини, Росії, Бразилії, Аргентини, Чилі, Туреччини.

Існують певні підстави вважати нетривалим членом даного «елітного клубу» й УНР (і Українську державу 1918 р.) Мова піде про основні віхи історії єдиного дредноуту українського Чорноморського флоту – “Волі” (до лютого 1917 р. – “Император Александр III”).

Як відомо, початок українізації Чорноморського флоту було покладено в червні-липні 1917 р. В перших же числах липня під час переходу дредноута “Воля” з Миколаєва (де він будувався) до Севастополя на ньому було піднято одразу кілька прапорів – Андріївський, червоний та синьо-жовтий. Ця фантазмагорія відображала сумбур у політичних поглядах членів команди новозбудованого лінкора, серед якої, за словами Д.Дорошенка, була “найбільша й найбільш впливова українська група” (1, с. 14). Щоправда, попри це сподівання української громади головної бази ЧФ, котра палко вітала дредноут, на швидку українізацію корабля не справдилися. На ньому, як і на решті флоту, все літо та осінь точилася боротьба між прихильниками різних політичних напрямків, з переважанням есерів та есдеків. Вдруге український прапор екіпаж “Волі” підняв після III універсалу ЦР, в середині листопада 1917 р. В середині листопада 1919 р. на щоглі дредноута було піднято український прапор з зображенням жінки (алегорія України) та написом “Не плач, Мамо, не журися, сини Твої на морі добувають тобі на морі Волю – посміхнися!” (3, с. 150). Наприкінці того ж місяця дредноут під синьо-жовтим прапором брав участь у евакуації українізованих частин 123-ї та 127-ї піхотних дивізій з Трапезунду (1, с.38). Після походу прапор зі щогли було знято, а 23 грудня знову піднято, без наказу з Києва. На знак

протесту проти цього акту більше половини членів екіпажу (до 700 чол. з 1190) залишили корабель, котрий де-факто став флагманом флоту УНР. Після переходу влади на Чорноморському флоті до рук більшовиків, есерів та анархістів та моторошної серії вбивств офіцерів у грудні 1917 р. за дредноут у січні 1918 р. йшла запекла боротьба між більшовиками та прихильниками УНР, котра закінчилася перемогою перших. У квітні 1918 р. дредноут став би бажаною здобиччю для німців – союзників УНР. Аби не допустити захоплення кораблів, нечисленні моряки ЧФ (за час революції склад флоту скоротився з 70 тис. чоловік майже удесятеро) на чолі з контр-адміралом М. Саблінім 29 квітня оголосили флот власністю УНР і підняли синьо-жовті прапори. Наслідком цих дій стало шалене посилення більшовицької агітації, зокрема й на дредноутах “Воля” та “Вільна Росія”, в результаті чого лінкори ЧФ в супроводі бригади есмінців прорвалися під німецьким вогнем до Новоросійська. Там половина кораблів була за наказом з Москви затоплена своїми екіпажами, а іншій половині на чолі з “Волею” вдалося повернутися до Севастополя, де дредноут було захоплено німцями (2, с.38), котрі майже весь час існування Української держави зволікали з передачею найпотужнішого корабля на Чорному морі гетьману Скоропадському, попри неодноразові наполягання його уряду. На корабель також претендувала Радянська Росія, проте з 1 жовтня до 11 листопада “Воля” встигла побути в складі ВМФ Німеччини, котра побоювалася десанту Антанти на Чорному морі. До грудня 1918 р. дредноут, роззброєний і майже без команди, стояв під українським прапором, а після висадки військ Антанти був виведений до порту Ізмід в Туреччині.

З жовтня 1919 р. по кінець 1920-го дредноут служив білим під назвою “Генерал Алексеев”, обстрілюючи червоні позиції та беручи участь в евакуації військ П.Врангеля з Криму 14 листопада 1920 р. Закінчилася непроста доля дредноута, що за своє майже двадцятирічне життя носив прапори півдужини держав, у туніській Бізерті (належала Франції), де його в 1936 р. було розібрано на брухт.

В долі найпотужнішого корабля ЧФ як в краплині води відбилися непрості обставини творення українських збройних сил в період Української революції 1917-1921 рр. Звісно, величезний потенціал гордості ВМФ Російської імперії на службі в українських державних утворень навіть малою мірою не було розкрито. Дредноут не вступав в арткуелі з рівним собі за класом, не відбивав атаки есмінців, його служба звелася до пари виходів у море, прикриття евакуацій та участі його екіпажу в безкінечних мітингах, що лихоманили агонізуючий імперський флот. Проте його матроси та старшини в важкий для новостворених українських держав час принаймні спробували відстояти новонароджене ядро українських ВМФ. На жаль, кінцевий програв УНР та Української держави поставив хрест на можливому використанні корабля на Чорноморському військово-морському театрі.

Література

1. Гриценко І.В. Український Державний флот в 1917-1919 рр.: історія його становлення. військово-політичної боротьби та занепаду.- К., 2018.
2. Тинченко Я. Військово-морські сили України 1917-1921 рр. – К., 2012.
3. Христин Я. Українська революція в Чорноморській військовій флоті // Військово-історичний альманах. – К., 2003.
4. Шрамченко С. Лінійний корабель-дредноут “Воля” // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1939. - Ч.5.

**Образи більшовиків у спогадах діячів української революції
1917–1921 РОКІВ****Ільїн Вадим Геннадійович***старший викладач кафедри суспільних наук
Харківського національного медичного університету*

Історична імагологія стає популярним напрямом вітчизняних історичних досліджень. Це пояснюється як новими можливостями, що надає ця міждисциплінарна сфера, так і використанням інструменту «іншування» з метою національної консолідації в межах офіційної політики пам'яті. Одним з головних об'єктів такого «іншування» стали більшовики України.

«Зачищення» історичного поля, що здійснюється відповідно до потреб сьогодення вимагає від науковців уважної «інвентаризації» джерел на предмет того, що ж треба включати як національне до нового історичного наративу. З огляду на це, слухним є дослідження образів більшовиків України в спогадах їхніх політичних опонентів.

Для аналізу обрано спогади провідних учасників Української революції різної політичної орієнтації: В.К. Винниченка, Д.І. Дорошенка, І.П. Мазепи, П.О. Христюка, Є.Х. Чикаленка.

Найчастіше автори спогадів характеризують більшовиків як «чужих» – терміном «московські большевики». Більше того, Ради депутатів також називали «руською» та «чужинецькою» владою, що В. Винниченко вважав помилкою. І. Мазепа твердив, що до революції «всі большевицькі організації на Україні були виключно російські».

Д. Дорошенко чітко ідентифікував супротивників у війні між більшовиками та УНР як «більшовиків» та «українців», хоча й зробив виключення для Ю. Коцюбинського. Описуючи повстання робітників заводу «Арсенал», українцями він називав виключно війська УНР. При цьому, згідно В. Винниченка, в той час «Український Уряд не міг покласти ні на одну з тих частин, що стояли в Києві». На думку, Д. Дорошенка, війна більшовиків проти УНР набула «гібридного» характеру внаслідок утворення Радянської України.

Беручи до уваги згадані характеристики, слід врахувати, що російські «праві» не вважали більшовиків національною силою. Лише конфлікти з державними утвореннями окраїн колишньої імперії надали більшовикам національного характеру поза соціалістичними колами. Водночас, українські політики для самоідентифікації використовували приклади більшовиків: «свої Ленін та Троцький», «большевик в національному смислі» (М. Міхновський про себе), «большевицький справа» уряд П. Скоропадського.

Крім великоруських автори згадують «внутрішніх», «наших» більшовиків. На думку П. Христюка, «у війні між Східною Росією і Українською Народньою Республікою місцеві (територіально) большевицькі елементи відіграли дуже незначну, цілком другорядну роль». За іронією, для іноземців (німці, Антанта) «внутрішніми» більшовиками були діячі Центральної Ради та Директорії.

Кажучи про національне обличчя більшовиків, необхідно враховувати стрімкі зміни їхньої соціальної бази впродовж революції. Якщо наприкінці 1917 р. їм доводилось «вести війну з українським народом», то вже на початку 1918 р. усі міста, сільська біднота, «всі існуючі на Україні «ради» вірою й правдою помагали більшовикам». В. Винниченко з цього приводу писав: «Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед салдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українські, які, значить, були не латишами й не руськими, а своїми, українцями».

Попри те, що політика більшовиків після першого захоплення Києва «скоро знищила серед громадян усякі до них симпатії», на початку 1919 р. міське населення й селяни

знову підтримали більшовиків. Названі Є. Чикаленком «селянські більшовики», то були селяни, які з поразкою Німеччини стихійно організовували Ради й називали себе «більшовиками» на знак довіри до справжніх більшовиків, які дали їм землю та мир. Є. Чикаленко передав мінливість настроїв населення в один і той самий час: «в тій частині Чернігівщини, що ще зайнята більшовиками, люди просто ґвалт кричать від грабунків і молять Бога, щоб швидше прийшов німець і визволив їх, прилучивши до гетьманщини, а тут, вже ближче до Києва, селяни просять Бога, щоб вернулись більшовики».

Вже під час революції сформувався погляд на українсько-більшовицькі війни як чергову російську експансію в Україну. З його критикою виступив колишній голова уряду УНР І. Мазепа. У відповідь на висновок Д. Донцова про більшовизм як форму російського месіанства, він звернув увагу на абстрактність такого аналізу, що будується на наперед взятій ідеї без урахування конкретних історичних умов. Визнаючи російські витоки більшовизму, І. Мазепа вважав його «проявом змагань цілого всесвітнього пролетаріату». При цьому, І. Мазепа – провідного критика радянської влади, працю якого красномовно названо «Більшовизм і окупація України» – важко звинуватити в радянофільстві. І Мазепа пояснив, що «суть ідеології більшовиків... – розбити національні рамки російської революції... щоби національний переворот зробити епізодом європейської революції» [там само, с. 56]. Спостереження І. Мазепа стосовно природи більшовизму, що був не національним, а класовим явищем, залишається актуальним.

Таким чином, автори проаналізованих спогадів в цілому вважали більшовизм неукраїнським явищем, при цьому розрізняючи «московських» і «місцевих» більшовиків. Водночас, серед авторів не було одностайності щодо національного характеру більшовизму й того, чи можна вважати більшовиків виразниками волі українського населення.

Література:

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.
2. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ : Темпора, 2011. 424 с.
3. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: mareць 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ. Відень. 1920. Частина II. 328 с.
4. Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.
5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 pp. Том II. 1921. 204 с.
6. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Том. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. Прометей. 210 с.
7. Голицын А. Д. Воспоминания. М. : Русский путь, 2008. 608 с.
8. Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.
9. Baker Mark R. Peasants, Power, and Place. Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914–1921. Harvard University Press, 2016. 285 p.
10. Мазепа І. Більшевизм і окупація України: соціально-економічні причини недозрілості сил української революції. Львів: Знання то сила, 1922. 155 с.

Короткий нарис життєвого та творчого шляху проф. І.К. Рибалки**Калініченко Володимир Вікторович***доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Лауреат Державної премії УРСР, дійсний член та віце-президент Академії історичних наук, професор, доктор історичних наук Рибалка Іван Климентійович народився 22 червня 1919 р. у с. Витівка Полтавського району Полтавської області в селянській родині. Тут у 1927 р. розпочалося його навчання в початковій школі, закінчувати яке довелося в дитячій трудовій колонії ім. Горького (с. Куряж) на Харківщині, де опинився як безпритульний після смерті матері в 1930 р. та розпаду сім'ї. В 1934 р., закінчивши неповну середню школу, став студентом Українського комуністичного газетного технікуму (м. Харків), по закінченні якого в 1937 р. почав працювати відповідальним секретарем в одній з районних газет на Харківщині. Жаждою до знань і пошуки свого місця в новому бурхливому житті привели Івана Климентійовича до Харківського університету – з 1 вересня 1938 р. він став студентом історичного факультету.

Велика Вітчизняна війна змінила долю мільйонів радянських людей. Іван Рибалка вже з 1 серпня 1941 р. став у лави Радянської армії, спочатку рядовим, а потім сержантом, брав участь у боях з нацистськими загарбниками в 1942 р. на Білгородському напрямку Південно-Західного фронту та на Дону під Воронежем, був двічі поранений, став інвалідом Великої Вітчизняної війни. В лихоліттях війни мужнів характер, міцніла любов до Батьківщини, до рідного краю, України, зростала громадянська самосвідомість, хоча серце краяла біль і туга через важку долю рідного народу. «Війна очищає й висвітлює людину, в боях в одну мить показує її ество, вартість, совість, честь, порядність або невірність, егоїзм, підлість... У найкритичніші моменти, при щохвилиній загрозі смерті у бійців виявлялися найблагородніші людські якості – вірність своїй землі, стійкість, витривалість, не позірна мужність, справжня товаристська і непідробна солдатська дружба», – згадував І.К.Рибалка.

З вересня 1943 р. він поновив навчання на четвертому курсі історичного факультету Об'єднаного Українського держуніверситету в м. Кзил-Орді Казахської РСР, в якому спільно функціонували евакуйовані найславніші українські університети – Київський і Харківський. Після повернення університету у 1944 р. з евакуації у Харків продовжив навчання на історичному факультеті Харківського державного університету. Відтоді все подальше його життя було назавжди пов'язано з Харківським університетом.

У рік перемоги І.К.Рибалка з відзнакою закінчив *alma mater*, став асистентом кафедри історії СРСР і УРСР, заступником декана істфаку, вступив до аспірантури. У 1948 р. Іван Климентійович став старшим викладачем, а в 1950 р., після захисту в цьому році кандидатської дисертації, – доцентом кафедри історії СРСР. Викладацької роботи він не полишав ніколи, саме цю роботу вважав головною справою свого життя, незважаючи на те, що в 1950-і роки обіймав посаду редактора газети «Соціалістична Харківщина», був депутатом обласної та міської рад, займався науковою роботою. «Протягом всього дотеперішнього життя чим я тільки не займався: у дитинстві і юності був пастухом, орачем у колгоспі, слюсарем у колонії, потім газетярем у районній газеті, сержантом на фронті в Червоній Армії, помічником декана істфаку, заступником секретаря парткому університету, редактором обласної газети, членом обкому партії, кандидатом у члени бюро обкому, головою місцевому профспілки, проректором університету. Все це минало і минуло. Єдиним постійним і незмінним після закінчення університету моїм заняттям було і залишається дослідження і викладання історії, читання лекцій, робота зі студентами, аспірантами і дисертантами», – згадував І. К. Рибалка.

1 вересня 1957 р. в умовах розпочатої «десталінізації» і «відлиги» на історичному факультеті Харківського державного університету була відновлена

кафедра історії України. З дня відновлення кафедри і впродовж 32 років, до 1989 р., І. К. Рибалка завідував кафедрою історії України ХДУ, що перетворилася на одну з провідних в Україні. У жовтні 1963 р. він захистив докторську дисертацію, з січня 1964 р. до 2001 р. Іван Климентійович – професор кафедри історії України. У 1972-1974 рр. проф. І. К. Рибалка був проректором Харківського держуніверситету. Багато разів йому пропонували перейти ректором до інших вузів, але він залишався вірним Харківському університету, якому віддав понад 60 років свого життя.

Іван Климентійович – відомий учений, автор близько 200 наукових праць, в тому числі 20 монографій, підручників, програм, збірників документів (з них – 13 без співавторів). Він є автором перших в Україні підручників з історії України для студентів вищих навчальних закладів. У 1978 р. з грифом Міністерства вищої школи Головне видавництво «Вища школа» видало підручник І.К. Рибалки «Історія Української РСР. Дорадянський період» для історичних факультетів вузів. У 1982 р. було видано підручник «Історія Української РСР. Радянський період». За ці підручники проф. І.К. Рибалці була присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки 1985 року. У нових умовах у 1991 р. було видано 2-ге, перероблене і доповнене видання підручника І. К. Рибалки «Історія України. Дорадянський період».

У зв'язку з проголошенням незалежності України почався докорінний перегляд історичних концепцій. Проф. І.К. Рибалка поставив за мету дати новий підручник з історії України в трьох частинах. У 1995 р. з грифом Міністерства освіти видана перша частина його підручника «Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.», а в 1997 р. – друга частина «Історія України. Від початку XIX століття до лютого 1917 р.», які дістали схвалення викладачів і наукової громадськості. Третю, заключну частину підручника, яка охоплює період після 1917 року, проф. І. К. Рибалка підготував у співавторстві з проф. В.В. Калініченком.

Проф. І. К.Рибалка поставив і вирішив багато недостатньо або зовсім не вивчених питань історії громадянської війни в Україні, зробив помітний внесок у наукове вивчення цих важливих проблем. Вія один з перших у радянській історіографії висвітлив аграрні перетворення в Україні, зокрема, невдалий експеримент більшовиків по примусовій колективізації українського села навесні 1919 р., довівши, що політика воєнного комунізму, насадження комун на селі, нещадне викачування хліба продрозгонами і привело до повалення радянської влади в Україні в 1919 р. На особливу увагу заслуговують останні статті І. К. Рибалки, де він аналізує соціально-класову структуру населення України після 1917 р., показує згубний для українського села процес розселення, знищення тоталітарним режимом верстви старанних хліборобів, голод 1932-1933 рр., що донедавна були «білими плямами» в українській вітчизняній історіографії.

Не менш важливе значення в умовах національного відродження України має робота І. К. Рибалки в галузі археографії – по виявленню, вивченню і виданню історичних документів з історії України. Під його керівництвом і з його участю підготовлено чотири збірники документів.

Навколо професора І. К. Рибалки створилась велика школа істориків України. Під його керівництвом представники цієї школи захистили 10 докторських і понад 30 кандидатських дисертацій.

Багато років І. К. Рибалка очолював спеціалізовану раду по присудженню докторських і кандидатських наукових ступенів при ХДУ, його внесок у справу підготовки наукових кадрів регіону і України, без перебільшення, є величезним.

І. К. Рибалка нагороджений орденами Слави III ступеня та Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями. У 1989 р. за багаторічну науково-педагогічну діяльність І. К. Рибалка удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки України. А в 1999 р. доктора історичних наук, професора І.К. Рибалку обрано дійсним членом і віце-президентом новоствореної Академії історичних наук України.

Помер І.К. Рибалка 28 листопада 2001 р.

**Політичні партії й українське селянство: реалізація ідеї аграрної /
селянської революції
(1902 – 1922 рр.)**

Ковальова Наталія Анатоліївна
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри українознавства

ДВНЗ «Українського державного хіміко-технологічного університету»

Ідея аграрної / селянської революції як засіб вирішення селянського питання зародилася на початку ХХ ст. у середовищі соціалістичних партій – прихильників примусового відчуження землі. Партія соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) обстоювала шлях селянської революції, а в лавах РСДРП зародилася ідея аграрної революції.

Партія соціалістів-революціонерів першою активізувала свою роботу на селі: відродженню гасла «Землі і Волі» сприяли селянські бунти 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. Аграрна програма ПСР, ухвалена в 1906 р., передбачала соціалізацію землі, експропріацію приватновласницьких земель без викупу і передачу їх в користування трудовим верствам. Частина учасників I з'їзду партії закликала до негайного селянського повстання навесні 1906 р., однак більшість відхилила цей заклик [1, с. 427, 429]. Аграрна програма ПСР не знайшла підтримки у I-II Державній думі. Члени ПСР, як і представники інших партій, не змогли проаналізувати вплив Столипінської аграрної реформи на розвиток сільського господарства, яка сприяла поліпшенню економічного становища селян й усувала підстави для соціальної та класової боротьби.

Гасло аграрної революції у середовищі російських соціал-демократів пропагував В. Ульянов (Ленін), який фактично запозичив цю ідею у Г. Плеханова. На думку В. Леніна, суть аграрної революції полягала у націоналізації землі і поєднанні соціальної боротьби з політичною [2, с. 128-129]. Українські діячі РСДРП у всіх партійних дискусіях 1903 – 1907 рр. активно обстоювали регіональну специфіку аграрних відносин Наддніпрянщини, всебічно обґрунтували особливості та негативні наслідки аграрної революції. С. Суворов, зокрема, виступив із пропозицією розподілу землі між селянами та закріплення її в приватну власність [2, с. 77, 151-153], яку підтримали як більшовики, так і меншовики. Події 1917 – 1920 рр. у Наддніпрянщині підтвердили правильність таких міркувань.

Ідеї земельного переділу були втілені в 1917 – 1922 рр. Члени ПСР після Лютневої революції 1917 р. очолили Міністерство землеробства й ініціювали розробку земельної реформи, яка дещо відставала від розвитку подій на місцях і не була реалізована. Селяни восени 1917 – на початку 1918 рр. самочинно розподілили поміщицькі землі. Спроба залучити селянство до боротьби за політичну владу, здійснена есерами влітку 1918 р. під час Звенигородського повстання, зазнала невдачі. Як російські, так і українські есери втратили вплив на розвиток подій в Україні.

Натомість есерівську програму соціалізації у жовтні 1917 р. реалізували більшовики у Декреті про землю. Досвіду організаційної діяльності серед селянства українські більшовики не мали. Якщо в 1917 р. лави більшовицьких організацій стихійно збільшувалися (з 2 тис. до майже 80 тис. членів [3, с. 41-43]), то влітку 1918 р. у партії залишилися ледве більше ніж 4 тис. осіб [4, с. XI], зазнало поразки Чернігівське повстання. Сільські партійні осередки стали виникати на початку 1919 р., їх основним завданням було виконання продовольчої роботи. Комуністи вели господарство одноосібно й не були прикладом для селян і опорою для радянської влади. Земельні перетворення здійснювалися переважно з ініціативи сільської громади. Навіть у 1921 р. у багатьох місцях, зокрема Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніях, влада

належала повстанцям або сільській громаді.

Наприкінці 1920 р. керівники УСРР визнали невдачу аграрної революції в Україні. Зокрема, нарком землеробства Д. Мануїльський констатував значне падіння виробництва, недосів полів, натуралізацію селянського господарства, знищення ринкового господарства та загалом господарську руїну [5, с. 168; 6, с. 10-11]. У протистоянні із великими землевласниками селяни перемогли, однак не здобули користі від цього: поміщицьку землю було освоєно лише на 35-60%, а реманент розпродано під час голоду 1921 – 1923 рр. Унаслідок земельного переділу збільшили своє близько 60% селянських господарств, у 10% господарств землю відібрали. Однак земельна «прирізка» виявилася несуттєвою, відбулося осереднення й зубожіння селянства, особливо відчутне на Правобережжі. Керівники УСРР, інструктори ЦК РКП(б) та КП(б)У у 1920 – 1922 рр. регулярно вивчали ситуацію на місцях і шукали засобів до вилучення постраждалих від аграрної революції верств селян із лав повстанських загонів. Обстеживши в 1922 р. становище в сільськогосподарській галузі, більшовицька партія змушена була визнати перетворення, самочинно здійснені селянами, і підійти до розгляду селянського питання у всій його повноті.

Отже, ідею аграрної / селянської революції селянам нав'язали політичні партії. Політичні партії прагнули використати селянство як інструмент у боротьбі за політичну владу. Пропагована більшовиками аграрна революція в Україні зазнала невдачі, натомість перемогла селянська революція, здійснена самочинно селянством, без участі соціалістів-революціонерів і без втручання держави.

Література:

1. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1900-1922 гг.: в 3-х т. М. : РОССПЭН, 1996. Т. 1: 1900-1907 гг. 686 с.
2. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1906 года. Протоколы. М. : Госполитиздат, 1959. 713 с.
3. Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. К. : Політвидав України, 1990. 141 с.
4. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: Протоколы. К. : Политиздат Украины, 1988. 258 с.
5. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. К. : Вид-во АН УРСР, 1957. 1083 с.
6. Мануїльський Д. Кризис сельского хозяйства и коллективизация. Коммунист. Харьков, 1921. № 6. С. 9–12.

Курган Скорботи (з історії створення першого в Україні меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.)

Козюра Ігор Валерійович

*доктор наук з державного управління
професор кафедри менеджменту*

ВНЗ Укооспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Ідея створення меморіального комплексу пам'яті штучного Голодомору 1932-1933 рр. належить українському драматургові О. Коломійцю і сформульована у відкритому листі до очільника Українського фонду культури (далі – УФК) поета-академіка Б. Олійника: «насипати великий курган-могилу... на найродючішій землі...». У листі-відповіді від імені УФК Б. Олійник звернувся до громадськості за порадою: як і де в

Україні найдоцільніше здійснити це скорботне всенародне дійство. 7 січня 1990 р. Обидва листи були опубліковані в республіканських і деяких союзних газетах та обнародовані телебаченням і радіо.

У січні-березні 1990 р. ідея створення пам'ятника дістала всенародний відгомін. На адресу УФК надійшли сотні листів з конкретними пропозиціями щодо форми і місця увічнення жертв Голодомору.

14 березня 1990 р. для вирішення питань, пов'язаних зі спорудженням пам'ятника, при УФК була створена Координаційна рада. Серед 24 її членів – знакові постаті науки, культури та мистецтва України: П. Тронько, О. Гончар, П. Толочко, Ю.Олексенко, В. Бородай та ін.

Вивчивши пропозиції можливого зведення пам'ятника-Кургану, Координаційна рада здійснила у квітні-червні 1990 р. виїзди-огляди за кількома маршрутами: в Київській області в райони і села Перяслав-Хмельницький, Миронівка, Стайки; в Черкаській області в райони Канева й Умані; в Полтавській області – в Лубенський район.

27 травня 1990 р. По завершенні огляду Координаційна рада дійшла одностайного висновку, що найбільш прийнятним місцем для втілення задуму є високий пагорб на околиці Лубен поблизу Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Полтавщині. Поруч проходить одна з центральних автомагістралей Київ – Харків. Важливе значення у виборі місця мали також зацікавлення, співучасть у цій справі керівництва Лубенського району, міста Лубни і села Мгар.

25 червня 1990 р. про вибір місця меморіалу і дату його освячення, узгодження питання в партійних і радянських центральних та місцевих органах влади голова УФК Б. Олійник повідомив телеграмою Полтавський обком партії та обласну раду народних депутатів. Декому з очільників Полтавщини вибір не сподобався, з'явилися різні перепони, зокрема, посилання на мережі газопроводу, завеликий розмір меморіалу тощо. Місце пам'ятника перенесли подалі від траси, та нове мало переваги наближенням до території монастиря.

Червень-серпень 1990 р. Йшла наполеглива робота на Зажур-горі зі створення пам'ятника: зведення земляного кургану, створення і встановлення великого 15-метрового дубового Хреста та підготовка до освячення місця його спорудження. Особливо відзначилися київський архітектор А. Ігнащенко, трудівники села Мгар.

12 серпня 1990 р. відбувся ритуал освячення місця всенародного спорудження Кургану Скорботи жертвам Голодомору. В урочистостях взяли участь і виступили: Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук, голова УФК Б. Олійник, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік П. Тронько, голова Українського товариства охорони пам'яток, академік П. Толочко, місцеві керівники. Єпископ Іонафан освятив Хреста і справив панахиду за померлими від голодомору.

14 серпня 1990 р. на засіданнях Координаційної ради по зведенню Меморіалу «Голодомор-33» з 11 поданих на конкурс проектів пам'ятника після перегляду й експертизи прийнято рішення: «Схвалити проект Меморіалу «Голодомор-33», створений архітектором Анатолієм Ігнащенком» (передбачено насипати земляний курган, над яким встановлюється Великий дзвін-резонатор (12 м), що завершується Хрестом. До нижнього краю великого дзвону припасовуються малі дзвони (0,5 м), кількість яких може бути до 30 – від усіх областей України та інших організацій).

13 вересня 1991 р. на Кургані Скорботи знову зібралися тисячі лубенців і гостей Посульського краю, щоб відзначити першу річницю освячення місця спорудження пам'ятника. На Курган було висипано землю, привезену з кількох областей України (Київської, Луганської, Чернігівської та ін..), запалено свічки, покладено квіти.

22 квітня 1992 р. укладено угоду між УФК і Дніпропетровським заводом металоконструкцій про виготовлення великого дзвону та Хреста, що його увінчує.

У квітні-серпні 1992 р. всі будівельні роботи взяли на себе лубенські організації. Литво 30 малих дзвонів виконували на підприємстві «Благовіст» Київської єпархії УПЦ. Монтажні роботи зі встановлення дзвонів та Хреста було доручено Миколаївському науково-виробничому підприємству «Курс-агросистема».

26 серпня 1992 р. за рахунок резервного фонду Кабінету Міністрів України для завершення будівництва меморіального комплексу «Голодомор-33» виділено 1 млн карбованців.

19 лютого 1993 р. Указ Президента України Л. Кравчука «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», який передбачав проведення у вересні 1993 р. Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору.

5 липня 1993 р. Робоча комісія УФК, Полтавської обласної та Лубенської районної державних адміністрацій прийняла Меморіал (через відсутність коштів належним чином не було оформлено відповідно до проекту Великий дзвін і максимально спрощено благоустрій території).

11 вересня 1993 р. відбулося відкриття Меморіалу жертва ссм Голодомору та панахида за загиблими. У скорботних урочистостях взяли участь і виступили: віцепрем'єр України, голова оргкомітету академік М. Жулинський, президент Світового конгресу українців Ю. Шимко (Канада), професор Ілінойського університету (США) Дж. Мейс.

1993-2018 рр. Щороку, кожної другої суботи вересня, а після відповідного Указу Президента України 21 листопада, проводяться на Зажур-горі поблизу Мгарського Спасо-Преображенського монастиря велелюдні Дні пам'яті.

У 2004 р. Підготовлено і видано збірку документів і матеріалів УФК, присвячених історії створення пам'ятника Курган Скорботи. До Книги Пам'яті внесено прізвища 8,5 тис. жертв Голодомору на Лубенщині, зібраних за допомогою громадськості [1].

Література:

1. Курган Скорботи: упор. І.В. Козюра, Д.Г. Янко, В.М. Козюра. Полтава: АСМІ, 2004. 116 с.

Робітничий рух і влада в УСРР в 1920-ті рр.: між трудовим та політичним конфліктом

Любавський Роман Геннадійович
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Студії з радянської історії сьогодні є надзвичайно популярними та затребуваними в Україні. Дослідники вивчають важливі проблеми функціонування радянської політичної системи, зокрема, діяльності її репресивного апарату, політики пам'яті тощо. Тематика робітничої історії перебуває дещо на маргінесі вітчизняної історіографії. Таку ситуацію легко пояснити. В радянські часи ця тема була провідною, тому вважається, що в ній немає «білих плям», історіографічних чи джерелознавчих лакун, які були б варті уваги наукової спільноти. Проте дослідження проблем робітничої історії в річищі сучасних методологічних підходів дозволить сформувати більш повне знання про сутність радянського режиму, звільнити історіографію від ідеологічних штампів та оцінок, сформувати нове бачення «старих» проблем.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати форми та динаміку трудових конфліктів в УСРР протягом 1920-х рр. В межах окремої доповіді складно охопити весь спектр тем із цієї проблематики. Спробуємо поставити такі дослідницькі завдання: аналіз радянської та сучасної історіографії із теми, причин та форм трудових конфліктів. Наведемо кілька методологічних спостережень.

Історія робочого класу в радянській історіографії була однією із «топових», найбільш затребуваних тем. Історики без проблем знаходили в цій темі сюжети, які свідчили на користь радянської версії історичних подій. Так, історія робітничого руху

була тісно пов'язана із історією партії більшовиків. Тому після краху соціалістичної системи історія трудящих як напрям досліджень була дещо скомпрометованою разом із історією партії. Історики відмовились від цієї теми. Протягом 1990-х рр. в Україні й інших пострадянських республіках відбулося зниження інтересу до історії праці. Натомість з'явилися публікації з історії підприємництва, особливо в її імперський період. В центрі уваги дослідників опинилися купці та промисловці. Науковців приваблювала їх меценатська та благодійна діяльність. Це було зумовлено стрімкими процесами деіндустріалізації, кризою лівих партій. У суспільстві відбулося переосмислення ролі праці у житті людини. Фізична праця, яка була основою виробничої промисловості, втрачала позиції центральної категорії життя. Історія масових рухів завжди буде здаватися не цікавою людині, яка зосереджена на особистому, ніж на суспільному. В цих умовах робітнича історія мала доказувати своє право на існування. Окремі історики ставили питання про смерть цього напрямку історичних студій.

Проблеми повсякденного опору чи непокори радянському режиму є затребуваними в сучасній історіографії. В річищі історії праці важливо зрозуміти як і чому протест робітників, спрямований проти адміністрації підприємства (не)стає політичним протестом. Як діють механізми цього процесу? Зрозуміло, що в радянських умовах будь який протест інтерпретувався владою як політичний. Проте не слід спрощувати ситуацію. Відкритість є крайньою його формою. В арсеналі трудівників є чимало тактик повсякденного спротиву: волинка, порча майна тощо. Латентні форми спротиву є джерелом живлення активних та публічних його форм. Тут важливим є питання мотивів спротиву та механізмів переростання виробничого конфлікту та протесту в політичний. Виробничі конфлікти залежать від мотивації праці робітників та мірою задоволення їх життєвих потреб. Існує класифікація трудових стимулів, яка включає в себе три групи: 1) компенсація праці (оплата праці, премії, різні пільги і форми соціального забезпечення та ін.); 2) примус (грошовий (штрафи), адміністративний); 3) спонукання (дії, пов'язані з усвідомленням працівником важливості і корисності своєї праці, патріотизм, гордість результатами роботи та ін.). Автори, які звертаються до цієї теми, концентрують увагу лише на одному аспекті, не помічаючи інші. Вочевидь, сьогодні назріла проблема системного аналізу політики радянської влади в кожному із напрямків державного стимулювання робітників. При чому динаміка та різні виміри цієї політики, її темпоральність та взаємозв'язки обов'язково мають бути враховані.

Залучення підходів, сформованих у річищі культурної історії повсякденності, можуть сприяти розв'язанню окремих проблем історії політичної. Так, причини популярності чи не популярності різних політичних сил у роки революції 1917 р. та Громадянської війни стануть більш зрозумілими, якщо окрім аналізу політичних програм партій вивчити механізми їх популяризації у виробничому локусі. Необхідно порушити проблему засвоєння робітниками нової політичної культури, проаналізувати наскільки програмні документи відповідали культурним запитам робітників, а окреслені перспективи їх стилю життя. Це можливо зробити, якщо «перевернути бінокль» і намагатися побачити не лише загальну картину, а й сюжети, обличчя конкретних людей крупним планом. Трударі ладні були підтримати різні політичні сили, до тих пір, доки думали, що вони на державному рівні забезпечать підтримку їх інтересів. Разом із тим самі робітники активно відстоювали свої інтереси. Для цього вони використовували досвід боротьби за свої права, які здобули в імперський період.

Страйковий рух в УСРР в радянській історіографії було зображено як дію виключно антирадянських політичних сил (меншовиків, есерів тощо). Радянські історики через певні методологічні обмеження не писали, що робітники мали палітру можливостей вибору, були здатні сформулювати власну оцінку політичним чи соціально-економічним компаніям радянської влади. Науковці були одностайні у висновках, що трудівники підтримували ініціативи влади. Протести робітників у державі, де встановлена «диктатура пролетаріату» були не бажаним сюжетом на сторінках наукових праць.

Таку «непомітність» робітничих страйків у 1920-ті рр. в історіографії можна пояснити не лише ідеологією. За висновками антрополога Д. Скота, механізми супротиву системі не завжди є чітко окресленими чи опозиційними до влади, конкретної політичної сили. Не лише масові страйки були формою демонстрації протесту чи боротьби за свої професійні інтереси. Протягом 1920-х рр. трудівники під час активної взаємодії із адміністрацією підприємств та профспілками вчилися тому, що Д. Скот назвав «мистецтвом непокори».

Наведемо один яскравий приклад. У 1929 р. працівники Харківського державного електромеханічного заводу оголосили справжню «війну» новій плавильній печі, оскільки з її встановленням дирекція планувала перевести декілька заводчан на іншу, менш кваліфіковану, а отже більш важку і менш оплачувану роботу. Як було встановлено при дослідженні звітної документації ОДПУ, трудівники систематично псували піч, намагалися пошкодити елементи її конструкції, дестабілізуючи таким чином технологічний процес. Урешті-решт робітники святкували перемогу — піч була зламана. Після цього їм довелося змінити тактику. На заклики адміністрації швидко полатити пошкоджене обладнання працівники відповіли ухиленням від праці та затриманням ремонтних робіт. Адміністрація підприємств та трудівники порізному сприймали появу нової техніки чи прийомів в організації технологічного процесу виробництва. Внаслідок цього підприємства нерідко ставали своєрідним полем зіткнення та водночас узгодження різних інтересів та соціальних практик, які відбувалися на рівні повсякденної реальності й виробничій діяльності. Цей та подібні приклади свідчать, що робітники відстоювали власні інтереси, вдаючись до тактики повсякденного спротиву, а їх дії не були раз і назавжди визначені.

Отже, робітники УССР протягом 1920-х рр. засвоїли низку практик повсякденного спротиву радянській владі. Робітники намагалися відстоювати власні інтереси у відносинах із адміністрацією чи профспілками, використовуючи досвід боротьби за права із роботодавцями в імперський період. Водночас особливості радянського режиму сприяли формуванню нових практик. Особливим виміром радянської модерності була велика кількість мобілізаційних практик населення, різних компаній у яких робітників змушували брати участь. Можливо саме тому трудівники втратили інтерес до «великої» політики. Можемо констатувати, виробничий конфлікт не обов'язково ставав політичним. Робітники часто протестували проти окремих явищ несправедливості (невчасна виплата заробітної платні, неналежні умови праці тощо), втім не проти існуючого ладу. Це були локальні «мікропротести» із невеликою кількістю учасників. Це демонструє протиріччя, які панували у радянському суспільстві, наскільки воно було складним на неоднорідним, як люди виступали проти ініціатив влади та домагалися у цьому успіху. Втім протягом 1920-х рр. в робітничому страйковому русі відбувся певний перелом, і вже в наступні десятиліття не міг бути загрозою для владного режиму.

Ментальність українського селянства пореволюційної доби

Лях Сергій Романович

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Запорізького національного університету

Харківська школа істориків-аграрників, яку заснував І.К.Рибалка і до якої належать Б.К.Мигаль, М.І.Ксензенко, Р.Д.Лях, В.В.Калініченко та багато інших дослідників, впровадила в наукову практику поняття аграрної революції і відтворила широкую картину суспільної діяльності селянства і його виробничого побуту. В той же час слід врахувати, що діяльність селянства визначалася не лише практичними міркуваннями і фактичним збігом обставин, а й ще таким важко визначуваним фактором, як

свідомість, світогляд, ментальні установки, масові настрої. Це та частина минулого, яка найбільше постраждала від ідеологічних маніпуляцій компартійної влади і є найважчою до реконструкції.

Свідомість селянства пореволюційної доби зафіксована матеріалами двох протилежних за характером груп джерел. З одного боку, це огляди самої компартійної влади: різноманітні і систематичні «спецдоповіді» ДПУ УСРР, партноменклатурні «розробки» безпартійних селянських конференцій. Тут наведені і узагальнені сотні і тисячі висловлювань селян, зафіксованих в протоколах і стенограмах зібрань, підслуханих офіційними і таємними агентами. З іншого боку, це листи самих селян до влади і її представників. Зокрема, у фондах ЦДАВО України зберігаються тисячі дописів читачів газети «Радянське село», написаних у 1926–1933 рр. До другої групи джерел примикає і селянський фольклор, багата збірка якого, утворена колективними дописувачами – кореспондентами етнографічного відділення ВУАН, відкладалася у фондах архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України.

Село для компартійної влади залишалося незбагненою «річчю у собі». Селянство і компартійна влада жили ніби на різних планетах. Селянство не вважало комуністичну партію ні своїм авангардом, речником, провідником, ані захисником своїх інтересів. На комуністів на селі дивилися як на диваків і зайд.

Народні сатиричні перекази «Про трьох богів і більшовика» та «Більшовик та ікона», розказані на Київщині у 1928 р., коли слово «більшовик» було повністю витіснене словами «комуніст» та «партейний», безперечно виникли на першому етапі знайомства українського села з «комунарами». У них кожен, хто піднімав руку на богів, застигав кам'яною скульптурою, а руки активіста, який узявся розколувати сльозоточиву ікону, щоб розвінчати обман, назавжди приросли до ікони.

Дефіцит органічного контакту з селом влада намагалася компенсувати щільним потоком розпоряджень, інструкцій, циркулярів. Але в сільському середовищі бюрократизм не спрацював. Він вилився у фарс «паперової зливи». Єдиною зброєю, яку нова влада не змогла забрати у селян, була хитрість. І селяни цією зброєю широко і досить ефективно користувалися – через приховування землі, викривлення інформації щодо їхнього господарства, розмірів сім'ї, землекористування, орендних відносин, наймання робочої сили, через фіктивні поділи господарств, гру на ринку збіжжя, «красномовне мовчання» в політиці.

Взяте в облогу, обмежене в правах, позбавлене історичної перспективи селянство все ж демонструвало збереження і прирощування власної гідності. Воно хоч би тимчасово примусило поважати себе як власника. Воно до останнього боронило свій вибір індивідуального господарювання. Воно залишилося при своїй думці і відчувало моральну перевагу перед галасливими комісарами і уповноваженими.

Соціальної ідилії на селі не було, але не було й класової ворожнечі. Не тільки середняки, а й селянська біднота відчувала певну солідарність. Тягар нелегкої долі землероба відчували не тільки незможні, які ледве зводили кінці з кінцями, а й заможні, які постійно відчували виснажливий тиск системи.

У вирі політичних і соціальних переворотів земгромада, схоже, залишилася єдиним з місцевих інститутів, що зміг зберегти довіру і прихильність усього селянства. Всі існуючі форми громадського самовиявлення, крім земгромад, повністю дискредитували себе в очах основної маси селянства; у напівзруйнованому стані знаходився імідж кооперації і сільських рад. При наявності чисельних чисто селянських вимог цілком природним було поширення ідеї створення спеціально селянської суспільної організації. Ідея відродження селянських спілок як органів станового селянського представництва виникла у 1922 р., але з усією гостротою вперше постала у 1926 р.

Одночасно розширювався кругозір селянства. Продовжувалася традиція, закладена просвітами. Чимало сільських унікумів, яких непереможно тягнули до себе наука і мистецтво, ставали дописувачами в газети, брали участь у драматичних і музичних

гуртках, ставали добровільними кореспондентами статистичних і агрономічних служб. Селяни добровільно вели листування з науковими і культурними установами, отримували від них фахову періодику, бланки для ведення спостережень чи дослідів, саджанці, насіння тощо, втягувалися у захоплюючу гру інтелекту. Вони відчували потяг вийти за межі сільського світу, заглянути у широкий респектабельний світ «шановних людей», долучитися до досягнень цивілізації. Отже, місто було подразником для села не тільки як джерело циркулярів і розпоряджень чи поглинач податків, а й як осереддя музеїв, виставок, театрів, «вишів», місце проживання корифеїв сцени, красного письменництва, інших знаменитостей.

Селяни не тільки критикували владу, а й бачили шляхи розвитку. Серед кореспонденції, надісланої селянами до газети «Радянське село», зустрічаємо цілісні аргументовані соціальні проекти. Їх сукупність можна розглядати як своєрідний селянський конституційний проект: стала земельна рента; оподатковуватися має тільки земля відповідно до її родючості, без поділу господарів на соціальні категорії; еквівалентний товарообмін; всілякий розвиток промисловості, яка не лише забезпечує село продуктами фабричного виробництва, а й створює робочі місця для надлишкового населення; скасування державної монополії на зовнішню торгівлю; створення селянської партії або громадського фронту – «Селянської спілки»; норми представництва в органах влади рівні для робітників і селян; перейменування держави з робітничо-селянської у селянсько-робітничу; середня і вища освіта, доступна для всіх селянських дітей; охорона здоров'я; всілякий розвиток інфраструктури культурного відпочинку і дозвілля на селі (кінотеатри, бібліотеки, вуличне освітлення).

***«На переході»: «радянське будівництво» революційної доби в радянській /
пострадянській історіографії***

Наумов Сергій Олександрович
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пропонована стаття не нова, це – републікація. Вдатися до цього автора спонукало не графоманство, а бажання ще й у такий своєрідний спосіб віддати шану Івану Климентійовичу Рибалці, який безпосередньо був причетний до її появи (а крім того, був визнаним фахівцем з історії «радянського будівництва»). Можна сказати, що стаття була інспірована ним. У 1990 р. в Україні планувалося провести велику конференцію істориків, присвячену 70-річчю завершення «громадянської війни», як тоді означався період 1918 – 1920 рр. Іван Климентійович, як один з лідерів у дослідженні цієї проблематики, зазбирався на конференцію і роздумував над тим, що сказати такого, що відповідало би духу часу, стало новим словом у дослідженні революційної доби. Мені він теж порадив подумати про виступ, оскільки я незадовго до того (у 1987 р.) захистив кандидатську дисертацію з проблематики «радянського будівництва» за другого приходу більшовиків в Україну (1919 р.). Ідеї були обговорені, апробовані і, здається, в жовтні 1990 р. Іван Климентійович і я (вперше і востаннє разом) поїхали на конференцію до Сімферополя. Наукове зібрання справді виявилось цікавим, хоча й було, як і вся тогочасна українська історіографія, «на переході»: частина доповідачів виступала в річищі більш-менш традиційних тем, підходів і оцінок, інші ж намагалися «долати стереотипи». Згодом за матеріалами свого виступу я оперативного підготував статтю, яку Іван Климентійович прочитав, схвалив і «прилаштував» до республіканського міжвідомчого наукового збірника «Вопросы истории СССР», який

видавався на факультеті. Та поки збірник готувався, СРСР розвалився, ситуація для видавничої справи стала вкрай несприятливою, і випуск побачив світ лише в 1992 р., вже під осучасненою назвою «Український історичний збірник», але зі збереженням старої нумерації (вип. 37). Не виключено, що він був єдиним з такою назвою (нинішній «Український історичний збірник» Інституту історії України не має до нього жодного відношення).

Через ті нелегі часи збірник, очевидно, був надрукований невеличким накладом і якось дивно розповсюджувався. Навіть багато авторів (я в тому числі) не отримали свого примірника. Більше того, не зрозуміло, чи потрапило видання до бібліотек. Принаймні, воно відсутнє в каталогах потужної Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка і навіть ЦНБ ХНУ. І хоча збірник видавався в університеті, нині знайти тут його сліди не вдалося, а бібліографи ЦНБ делікатно переконували, що я, швидше за все, помиляюсь, що нічого подібного вони не чули й т. п.

Така сумно-дивна ситуація стала додатковим, «бібліографічним» спонукальним мотивом для републікації. Був і ще один – «історіографічний»: по-перше, в українській історіографії стаття стала чи не першою науковою публікацією, в якій піддавалась ревізії поведінка більшовицької партії щодо політичних опонентів у процесі створення та функціонування органів радянської влади в 1919 р.; по-друге, в пізнішій науковій літературі так і не з'явилися ґрунтовні дослідження з цього питання; по-третє, стаття по суті залишилась невідомою, реально не стала «історіографічним фактом».

Це дає можливість сподіватися, що матеріал статті, крім його «меморіального» призначення, принесе, хоча б частково, і практичну користь: чи то для істориків, яких цікавлять механізми утвердження більшовицької влади в Україні, чи то для історіографів, які вивчають «транзит» від радянської до пострадянської історіографії. Щодо цього «транзиту» текст справді показовий з точки зору «відходу від старого», паліативності й компромісності цього «відходу», і, звичайно, невідповідності багатьох його положень сучасним уявленням. Нинішнім читачам слід пам'ятати, що він писався ще за СРСР і панування КПРС (хоча вже й «перебудовної»), коли спецфонди бібліотек і архівів тільки почали відкриватись, і то переважно для вузького кола, коли голови чи були переповнені комуністичною «кашею» (знов-таки, хоча вже й «перебудовною»). Це справді пам'ятка тієї доби...

Саме з цих міркувань – донести до читача пам'ятку тієї доби в «натуральному» вигляді – текст залишений без змін, навіть у тих випадках, коли «сьогоднішній» автор категорично не згоден з собою «тодішнім» або бачить фактичні, стилістичні, лексичні чи інші помилки. Єдиний виняток – таблиця, яку з технічних причин довелося дещо переформатувати.

Наостанок висловлюю вдячність земляку, професору Запорізького національного університету Олександру Ігнатуші, який віднайшов оригінал збірника, чим уможливив цю републікацію, а також молодшому колезі Євгенові Захарченку, який виконав необхідні для мене технологічні процедури, що істотно скоротили час і зусилля на її підготовку.

***

Радянському будівництву в Україні періоду громадянської війни присвячена значна література [див. 6, с. 8]. Проте донедавна процес завоювання комуністами керівної ролі в радянських органах зображувався занадто спрощено, як автоматична реалізація абсолютного довір'я до них народних мас. Всі інші партії характеризувались як антирадянські націоналістичні утворення без широкої соціальної бази, які тільки ошуканством могли потрапити в Ради. Останнім часом спостерігається інша тенденція: на противагу «сталінській» системі 20 – 30-х рр. підкреслюється багатопартійність часів громадянської війни, лояльність Комуністичної партії щодо партій-суперників, що пізніше

зійшли з політичної арени нібито виключно через втрату ними довіря населення.

Мета даної статті – з'ясувати дійсні стосунки між правлячою партією – КП(б)У – й іншими політичними силами в процесі будівництва місцевого державного апарату на Лівобережній Україні. В 1919 р. тут діяла значна кількість партій, течій і груп, що утворились внаслідок внутрішньопартійного ідейного й організаційного розмежування. Більшість цих організацій, що спирались переважно на селянство й інтелігенцію, частково на робітників, були соціалістичними не тільки за назвою, а й за програмами та діяльністю. Ліве їхнє крило схилилось до комуністичних ідеалів і тісного співробітництва з КП (б)У. Найбільш впливовими серед них були ліворадикальні відгалуження Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбисти) і російської партії лівих есерів (борьбисти). В містах користувалися підтримкою також бундівські й меншовицькі організації.

Стоячи на радянській платформі, спираючись на підтримку значної частини населення, маючи заслуги в боротьбі проти німецьких окупантів і гетьманського режиму, ці партії, природно, претендували на представництво в радянських органах. Позбавити їх цього означало викликати незадоволення трудящих, звузити соціальну базу Радянської влади. Але й пропорційне партійне представництво не влаштувало більшовиків, бо ставило під загрозу домінуюче становище їх у державному апараті. Керівні органи КП(б)У не змогли відшукати оптимальне вирішення цієї проблеми. II з'їзд КП(б)У (жовтень 1918 р.) в резолюції «Про ставлення до партій лівих соціалістів-революціонерів, лівих бундівців та інших партій, які стоять на радянській платформі» рішуче висловився проти союзу з ними: «Ніякі угоди постійного характеру з цими партіями в цілому недопустимі. Можливі тільки технічні угоди з окремими організаціями цих партій від нагоди до нагоди – для певних операцій». В січні 1919 р. на нараді ЦК КП(б)У з представниками губпарткомів було визнано можливим співробітництво з боротьбистами і входження їх до уряду. Та частина партійного керівництва й далі проводила курс, спрямований проти будь-яких угод і компромісів з дрібнобуржуазними партіями, який врешті переміг на III з'їзді КП(б)У (березень 1919 р.). В резолюції про ставлення до дрібнобуржуазних партій щодо лівого їх крила зазначалось: «III з'їзд КПУ вважає, що хоч ці партії і визнають Радянську владу, вони не можуть прийняти програму диктатури пролетаріату з усіма її наслідками, і через те надавати їх представникам відповідальні керівні пости в Радах ні в якому разі не слід.

З'їзд особливо відмічає недопустимість надання місць в уряді українським есерам; він повинен складатися тільки з представників Комуністичної партії – єдиного вождя трудових революційних і мас». Ця резолюція була скасована рішенням ЦК РКП(б) 25 березня, але на той час формування Рад Лівобережжя практично було завершене. Вже з перших днів після відновлення Радянської влади більшовики недвозначно показали, що вони ні з ким не збираються ділити владу. ЦК КП(б)У в листопаді 1918 р. сформував однопартійний Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. На місцях Радянська влада відновлювалась, як правило, у формі невиборних надзвичайних органів – революційних комітетів.

Спосіб їх організації був сприятливим у першу чергу для більшовиків. Найчастіше ревкоми виникали таким чином: а) виходили з підпілля більшовицької ревкоми, що керували боротьбою проти гетьманського режиму; б) місцеві організації КП(б)У виділяли їх зі свого складу; в) організовувались представниками (в основному політпрацівниками) червоноармійських частин. В селах ревкоми нерідко обирались, але під контролем більшовиків – представників повітових ревкомів, червоноармійських частин, місцевих парторганізацій. Завдяки цьому забезпечувався більшовицький склад революційних комітетів. Відомі також прямі вказівки органів влади (Чернігівського губревкому, наприклад) відносно того, що ревкоми мають складатися виключно з комуністів.

Проте, оскільки більшовицькі організації були малочисельними, їм не скрізь вдавалось взяти процес організації ревкомів під свій контроль, і до останніх потрапляли представники

інших партій. В такому разі комуністи, спираючись на авторитет влади і збройні сили, інколи розганяли комітети, де вони не мали більшості, і створювали свої. Так, у м. Білопільля Сумського повіту після його визволення на мітингах було обрано ревком, до якого ввійшли анархіст (голова), лівий есер і 3 співчуваючі комуністам. Дізнавшись про це, більшовицька організація м. Коренева Курської губернії надіслала в Білопільля військовий загін. В той же день, 22 січня, був сконструйований новий, більшовицький ревком. Вдавалися також і до «мирного» розв'язання ситуації шляхом виключення членів інших партій зі складу комітетів за рішенням відповідного ревкому чи організації КП(б)У [13, 1919, 18 січ.].

Лише з часом, коли з'ясувалося, що політична ізоляція соціалістичних партій негативно сприймається населенням, створює труднощі в роботі радянського апарату, і, можливо, за підказкою центральних органів, до складу ревкомів у незначній кількості були допущені представники переважно лівоесерівських течій.

Користуючись владою, більшовики порівняно легко змогли організувати вибори до Рад так, щоб забезпечити собі перевагу. Ця обставина, поряд з необхідністю наведення революційного порядку, була, на наш погляд, однією з причин масової організації ревкомів.

Весь хід виборчої кампанії знаходився під контролем більшовицьких організацій. Вони формували виборчі комісії, що відігравали винятково важливу роль: визначали час, місце, спосіб проведення виборів, готували їх, слідували за їх правильністю, затверджували результати. Представники інших партій, за рідкісним винятком, до комісій не допускалися.

Велика увага приділялася визначенню контингенту виборців. Виборча система була сконструйована таким чином, щоб забезпечити перевагу для основної соціальної бази Комуністичної партії – робітничого класу. Норми представництва від міського населення були в 5 разів вищими, ніж від селян [4, с. 68]. Місцеві органи влади забезпечували й додаткові привілеї для робітників. Згідно з інструкцією щодо виборів до Лохвицької міськради, робітники і службовці – члени профспілок обирали 1 депутата від 20 членів спілки, а все інше трудове населення – від 50 чоловік, що взяли участь у голосуванні.

Існувала категорія осіб, позбавлених виборчого права, контури якої були досить невиразними. Сюди відносились, зокрема, куркулі, до яких інколи зараховували селян, що мали менше 10 десятин землі. Вважається, що її чисельність була незначною – за даними П. М. Тригуба, менше 2 %. Відповідні документи за 1919 р. майже не збереглися. Але в фонді Борзнянського повітвиконкому є цікаві дані про кількість жителів і виборців у волостях повіту. Співвідношення між ними, як правило, становить 2:1. Та в деяких волостях різниця була набагато відчутнішою: в Гужовській – відповідно 8687 і 2810 чол., Ічнянській – 17972 і 6162, Шаповалівській – 18195 і 5000. Очевидно, питання про позбавлених права голосу потребує уточнення.

Вибори до Рад проводились з численними порушеннями діючого законодавства. Багато з них були незловимими і пояснюються низьким рівнем політичної культури, незнанням юридичних норм. Разом з тим не підлягає сумніву, що вибори, проведені не від усього населення, а від профспілок, підприємств, військових частин, ревкомів, комбідів, що було звичним явищем у 1919 р., – такі вибори давали перевагу Комуністичній партії, яка тримала названі заклади під контролем.

Непоодинокими були випадки, коли більшовики через радянські органи приймали рішення, спрямовані проти представництва інших партій у Радах і виконкомах, ігноруючи тим самим волю виборців. Зокрема, Ізюмський повітовий відділ управління напередодні виборів на губерньський і III Всеукраїнський з'їзди Рад направив у волості телефонограми такого змісту: «По можливості старайтесь посилати старих випробуваних працівників більшовиків комуністів», «уникайте сільських куркулів і сприяйте недопущенню есерів». Хорольський ревком у лютому вирішив допустити в Раду тільки комуністів, оскільки інші партії, на думку ревкомівців (членів КП(б)У), не виявили належної активності в боротьбі за відновлення і зміцнення Радянської влади.

На з'їздах Рад комуністи, маючи більшість, добивались обрання до виконкомів і на вищі з'їзди представників тільки своєї фракції або суто символічного делегування членів інших

партій. В січні на Зміївському повітовому з'їзді Рад при виборах виконкому боротьбистам було надано лише 2 місця з 18, хоча їх фракція об'єднувала 40 делегатів із 84. На Валківському з'їзді Рад ліві есери були оголошені «свідомими чи несвідомими зрадниками», партією «без певної фізіономії», і жоден з них не був обраний до повітвиконкому та на губернський з'їзд].

Не випадково питома вага більшовиків на повітових з'їздах Рад і в обраних тут повітвиконкомах істотно відрізнялась – за нашими даними, відповідно 65,6 і 87,0%. Була вона дуже високою (разом із співчуваючими) і в виконкомах інших рівнів: сільських – 50,4%, волосних – 65,2%, міських – 79,1%, губернських – 92% (див. таблицю 1). Про прагнення більшовиків завоювати монопольне становище в Радах свідчать, на нашу думку, і такі дані: серед делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад від 41 повіту Лівобережної України вони складали 70-90% від 21 повіту і 100% – від 11.

Таблиця 1

Партійний склад виконкомів Рад Лівобережної України в 1919 р.*

	Враховано**		Враховано: містська		Враховано: сільська***		Цілий у ній		В т.ч. містська		Співчуваючих комуністів		Боротьбистів: співчуваючих		Боротьбистів: співчуваючих		Інших партій		Безпартійних		Партійність не вказано	
	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В	Г	В
Г	3	3	75	69	92,0	0	0	0	6	8,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
П	22	37	658	532	80,8	41	6,2	55	8,4	13	2,0	8	1,2	2	0,3	7	1,1					
М	8	8	91	70	76,9	2	2,2	7	7,7	0	6	6,6	2	2,2	4	4,4						
В	147	214	1314	447	34,0	410	31,2	20	1,5	40	3,0	4	0,3	344	26,2	49	3,8					
С	113	113	333	32	9,6	136	40,8	0	0	16	4,8	0	0	141	42,3	8	2,4					

* Складена на основі узагальнення даних про склад окремих виконкомів.

** Скорочення: Г – губернська, П – повітові, М – міські, В – волосні, С – сільські.

*** У деяких виконкомах у зв'язку з перевиборами враховано по 2-3 склади.

Як видно з наведених цифр, відповідним чином підготовлені й проведені вибори у поєднанні з традиційно високою популярністю більшовиків серед пролетаріату міста й села в цілому забезпечили їм панівне становище в Радах. Разом з тим населення частини волостей і навіть окремих повітів все ж віддавало перевагу іншим партіям. Наприклад, серед делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад від Зміївського повіту більшовики становили тільки 48,6%, Кобеляцького – 54,1%, Полтавського – 53,8%, Зінківського – 38,8%, Миргородського – 26,3%, Мглинського – 50% [Там же]. Особливо помітним був прошарок боротьбистів і боротьбистів у Радах на селі, де вони користувались значним авторитетом, який часто не поступався ідейному впливові більшовиків, а то й перевищував його.

Очищенню радянського апарату від небажаних елементів і забезпеченню надійної більшості комуністам сприяли чистки й перевибори органів влади. Ці заходи взагалі були корисними і необхідними. Але здійснені в умовах жорсткої централізації й партійної монополії на владу, вони перетворилися в потужне знаряддя впливу КП(б) У на склад державних органів.

Практичним здійсненням чистки керували створені в усіх повітах і губерніях чисельно невеликі (як правило, у складі 3 чоловік) комісії. Вони формувались завжди з комуністів – представників відповідних комітетів партії та виконкомів. Комісії засновувались і безпосередньо партійними органами, як це було в Охтирці, Сумах, Ніжині [7, 1919, 1 і 15 черв., 6 лип.].

Підготовчу роботу – виявлення осіб, що підлягали звільненню, – вели створювані при виконкомах чи їх відділах атестаційні комісії. Для визначення партійності,

соціального й майнового становища службовців атестаційні комісії або безпосередньо відділи виконкомів розповсюджували серед них анкети, обов'язкові для заповнення. Вони ж публікували в місцевих газетах списки всіх співробітників і кандидатів на посади, закликаючи населення повідомляти про них компрометаційні матеріали.

Одержані дані надходили в комісії по чистці. Їх рішення про звільнення були обов'язковими для всіх установ. З радянських органів мали усуватися в першу чергу контрреволюційні елементи (їх виділяли в першу категорію), буржуазія тощо. Але чітких критеріїв для визначення осіб, що підлягали чистці, не існувало. Формулювання на зразок «елементи, що не відповідають своєму призначенню», «хто не докладає всіх зусиль до зміцнення Радянської влади», «куркульські елементи», які містились у відповідних інструкціях, відкривали широкий простір для будь-яких тлумачень і свавілля.

Перевибори Рад у 1919 р. відбувалися безперервно, оскільки строк їх повноважень становив усього 3 місяці, а в разі потреби проводились і дострокові перевибори. Подібна інтенсивність видається цілком недоцільною з огляду на політичну й культурну безграмотність мас, які поповнювали Ради. Зате вона розширювала можливості кадрової політики правлячої партії.

З цієї точки зору перевибори мали й серйозний недолік, оскільки останнє слово залишалося все-таки за виборцями. Тому переобрання радянських органів «знизу» доповнювалось так званими реорганізаціями, суть яких – у повній або частковій заміні складу органів влади вольовим рішенням «згори». Реорганізації проводились за рішенням не тільки радянських, а й партійних органів по всьому Лівобережжю. Так, в Ізюмському повіті, де великий вплив мали російські ліві есери, суцільні перевибори, проведені в квітні, дали їм більшість в ряді волостей. Повітовий відділ управління здійснив ревізію в цих волостях. У чотирьох з них були усунуті керівники волвиконкомів, ще в 10 (з 33) була намічена реорганізація. Вона не зачепила волості, в яких виконкоми були більшовицькими [16, ф. Р-1630, оп. 3, спр. 152, арк. 67]. У червні за рішенням комісії Полтавського губпарткому і губвиконкому був реорганізований і поповнений комуністами Прилуцький повітвиконком [10, 1919, 25 черв.]. Подібні факти мали місце в Зміївському, Лебединському, Новгород-Сіверському та інших повітах [4, с. 246-247, 275-277; 17, ф. Р-2902, оп. 1, спр. 14, арк. 86].

Завдяки реорганізаціям, здійснюваним з позицій сили, більшовикам вдавалось не тільки витіснити з радянських органів окремих представників інших партій, а й перетворюватися з опозиційної партії в правлячу на місцевому рівні. У цьому відношенні прикладом може послужити діяльність комуністів Зінківського повіту на Полтавщині. На виборах на III Всеукраїнський з'їзд Рад вони одержали лише 38,8 % голосів, не мали більшості й у повітвиконкомі. Тому повітова конференція КП(б)У прийняла рішення про реорганізацію виконкому, який у підсумку був змушений скласти свої повноваження. Влада перейшла до ревкому, сформованого комітетом КП(б)У. Під його керівництвом розгорнулась ретельна підготовка до повітового з'їзду Рад. З'їзд обрав повітвиконком, у якому переважали більшовики. Та вони на цьому не заспокоїлись: за рішенням чергової конференції КП(б)У есерівська фракція була виключена зі складу виконкому [7, 1919, 18 трав.].

Засіб, до якого вдались більшовики Зінкова, – створення надзвичайного органу влади (ревкому) замість конституційного (виконкому) – широко застосовувався і в інших повітах краю. В січні ревком створили більшовики Вовчанська замість розпущеного ними лівоесерівського виконкому [14, ф. 1738, оп. 1, спр. 68, арк. 60]. Ревкоми замість Рад сформували більшовики в Ромнах, де вони не брали участі у виборах «за браком часу», в Карачово-Покотилівській волості Харківського повіту і Куп'янській волості, де склад Рад «не відповідав вимогам Радянської влади», в багатьох інших містах і селах [11, 1919, 24 лют.; 12, 1919, 9 квіт.; 16, ф. Р-89, оп. 1, спр. 62, арк. 24].

Взагалі для 1919 р. надзвичайні органи – явище якраз характерне, а не надзвичайне: у формі ревкомів відновлювалась Радянська влада взимку 1918 – 1919 рр., вони повсюдно створювались весною 1919 р. під час селянських заворушень; під різноманітними назвами («штаби», «п'ятірки» тощо) виникали в кожному повіті влітку, перед загрозою вторгнення

денікінської армії. Тоді ж сільські виконкоми скрізь були замінені комбідами. Пояснювати ці факти лише вимогами часу і обстановки щонайменше недостатньо. Внутрішньополітична ситуація на Лівобережжі не була настільки загрозливою, а ефективність дій ревкомів була не набагато вищою порівняно з виконкамими, щоб виправдати заміну конституційних, обраних народом органів влади. З іншого ж боку, створення надзвичайних органів давало змогу зосередити всю повноту влади в руках більшовицького керівництва, яке виступало в ролі їх організатора, і усунути від влади членів інших партій. «Захоплення» комуністів ревкомами було проявом командно-адміністративних методів доби «воєнного комунізму» в політичному житті, засобом максимальної концентрації влади в руках більшовицької партії.

Автор далекий від того, щоб зводити всю багатопланову боротьбу більшовиків Лівобережної України за Ради до тих конкретних напрямків, про які йшлося в статті. Провідні позиції КП(б)У в органах влади були в першу чергу наслідком її переважачого впливу в масах. Але більшовики використали свій авторитет і владу не для об'єднання зусиль з іншими політичними силами, що стояли на радянській платформі, а для витіснення їх з державних органів. У нашому розпорядженні немає документальних доказів того, що подібна політика була загальнопартійною, а не місцевим «перегином». Та деякі підстави для такого припущення є. На його користь свідчить вже та обставина, що боротьба з соціалістами велась не окремими більшовицькими організаціями, а по всьому Лівобережжю. Досвід радянського будівництва в краї був прикладом для інших регіонів, а рішення харківських партійних і радянських органів не раз були покладені в основу резолюцій республіканських органів. До того ж ЦК КП(б)У, який працював буквально поряд з партійними організаціями Лівобережжя, мав з ними постійний тісний зв'язок, обов'язково втрутився б, якби вважав їх діяльність помилковою. Нагадаємо також, що всі 3 з'їзди КП(б)У, що відбулися в 1918 – 1919 рр., висловились проти співробітництва з іншими партіями.

Представництво і роль соціалістичних партій у Радах були непропорційно малими порівняно з їх впливом у масах. Скористатись своїм авторитетом вони не могли, бо не існувало відповідних правових механізмів. Соціалісти не могли і протиставити натиску більшовиків якусь реальну силу, оскільки не мали, на відміну від КП(б)У, в своєму розпорядженні ні державного апарату, ні значних збройних формувань. Вони й не вважали за можливе вступати в безперспективну боротьбу з комуністами, які більшістю трудящих ототожнювалися з Радянською владою і з якими ці пар- в безперспективну боротьбу з комуністами, які більшістю трудящих ототожнювалися з Радянською владою і з якими ці (курсивом виділено прикрий друкарський брак – С. Н.) партія вміло скористалась двоїстим становищем українських соціалістичних партій і швидко витіснила їх з політичної арени.

Література:

1. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. Х., 1932.
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1.
3. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919 гг.): Сб. документов. Чернигов, 1957.
4. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919): 36. документів. К., 1962.
5. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978.
6. Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября. К.; Одесса, 1987.
7. Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У.
8. Голос коммуниста: Орган Полтав. губ. комитета КП(б)У.
9. Известия Лохвиц. Совета.
10. Известия Полтав. Совета.

11. Известия Ромен. Совета.
12. Известия Харьк. Совета.
13. Известия Чернигов. Совета.
14. ЦГАОР УССР.
15. Сумской облгосархив.
16. Харьк. облгосархив.
17. Чернигов. облгосархив.
18. Отдел Чернигов, облгосархива в г. Нежине.

**Епархіальні жіночі училища в роки Української революції:
проблема статусу та реструктуризації**

Нижнікова Світлана Василівна

кандидат історичних наук, викладач

кафедри історії України

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Перші десятиліття XX ст. були кризовим періодом у розвитку системи духовно-навчальних закладів, у тому числі й епархіальних жіночих училищ. Передусім причиною кризи була станова структура суспільства в умовах, коли зростала потреба в громадянському суспільстві. Під час революції 1905-1907 рр. епархіальними училищами прокотилася хвиля незадоволення, яка мала прояв, передовсім, у поданні петицій до училищних рад та до Св. Синоду. Вимоги епархіалок були вельми схожими з вимогами семінаристів. На першому місці у всіх петиціях була зазначена необхідність реформи всієї системи епархіальних училищ. Укладачі петицій виступали за ліквідацію станового устрою, зрівняння в правах випускниць епархіальних училищ та жіночих і чоловічих гімназій. У петиціях йшлося про необхідність надання епархіалкам права вступати до всіх вищих чоловічих та жіночих навчальних закладів як спеціального, так і загальноосвітнього характеру.

Майже протягом усього свого існування епархіальні жіночі училища мали чималі фінансові труднощі, які посилювалися на початку XX ст. Це явище було спричинено тим, що утримувалися ці заклади насамперед на внески епархіального духовенства, які збиралися часом з великими труднощами. До того ж, економічне становище основної маси населення на початку XX ст. погіршилося внаслідок високого рівня інфляції, підвищення цін на продукти харчування, промислові товари й послуги. Початок Першої світової війни призвів до ще більшого зниження рівня матеріального становища викладачів й інших посадових осіб епархіальних жіночих училищ. Це спричинило також хвилю скарг керівництва епархіальних училищ до Св. Синоду щодо низького рівня забезпечення училищ.

Активне обговорення питань реформи духовної школи почалося ще на початку XX ст. і тривало аж 1917-1918 рр. Дискусії розгорнулися як на шпальтах періодичних видань, так і під час з'їздів духовенства. Можемо спостерігати посилення дискусії щодо цього питання саме навесні-влітку 1917 р. після революційних подій лютого цього року. Наприкінці травня 1917 р. у Петрограді розпочав роботу всеросійський з'їзд педагогів духовно-навчальних закладів. Мета цього з'їзду полягала в обговоренні проблем, наявних у духовно-навчальних установах, та пошуку шляхів їх вирішення. На третій день роботи з'їзду голова Навчального комітету протоієрей К. М. Агєєв попросив обер-прокурора Св. Синоду як представника Тимчасового уряду звернути особливу увагу на тяжке матеріальне становище епархіальних жіночих училищ.

Одне з засідань з'їзду педагогів духовно-навчальних закладів було присвячене обговоренню питання дальшої долі епархіальних училищ. Усі доповідачі відзначали,

що поява багатьох проблем, пов'язаних із навчальним процесом, спричинена незабезпеченістю викладацького персоналу. Члени з'їзду створили резолюцію, в якій пропонувалося всі існуючі єпархіальні жіночі училища перейменувати в жіночі православні гімназії і передати їх Міністерству народної освіти з повним зрівнянням навчальних програм із жіночими гімназіями. Викладацький персонал єпархіальних училищ мав залишитися працювати в означених інституціях, а роки праці в єпархіальних училищах зачислялися в загальний строк служби; особи викладацько-виховательського складу після вислуги років мали отримати пенсію в розмірі, встановленому Міністерством народної освіти, із коштів Державного казначейства чи Св. Синоду.

Майже одногосно всі члени з'їзду проголосували за передання єпархіальних училищ до Міністерства народної освіти. Однією з найголовніших причин прийняття такого рішення проголошувалася необхідність матеріального забезпечення в такий спосіб педагогічного персоналу. Прийнята постанова аргументувалася тим, що Св. Синод протягом багатьох років намагався вирішити фінансові проблеми, але успішного результату все-таки не було досягнуто.

Однак на всеросійському з'їзді духовенства і мирян, що проходив майже одночасно зі з'їздом педагогів духовно-навчальних закладів, це рішення було відхилено, хоча і незначною більшістю. Можна зробити припущення, що такий хід подій був зумовлений тим, що більшість членів з'їзду духовенства і мирян була представлена батьками. Вони розуміли, що переведення єпархіальних училищ у підпорядкованість Міністерства народної освіти спричинить підвищення плати за навчання. Діючий стан речей у єпархіальних училищах був для них більш вигідним з фінансового боку, тому більшість проголосувала проти передання єпархіальних училищ Міністерству народної освіти.

11 грудня 1917 р. Комісаріат народної освіти затвердив постанову, згідно з якою всі навчальні заклади духовного відомства повинні були бути передані у підпорядкування Комісаріату народної освіти. Потім 23 січня 1918 р. Раднарком опублікував Декрет «Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви». Викладання релігійних дисциплін в усіх державних і громадських закладах заборонялося. Ці два нормативно-правових акти докорінно змінювали умови існування духовно-навчальних закладів. 30 серпня 1918 р. Наркомат юстиції опублікував інструкцію «Про порядок введення в життя декрету «Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви»». Ця інструкція всупереч усім надіям і очікуванням духовенства, повністю ліквідувала всі можливості для існування релігійного виховання і навчання і збереження духовно-навчальних установ. Поступово протягом 1918 р. всі єпархіальні жіночі училища були закриті, а їхні будівлі були захоплені та передані Комісаріату народної освіти, Комісаріату шляхів сполучення, для розміщення військ тощо.

Отже, протягом перших років революції активізувалося обговорення зміни статусу та організації єпархіальних жіночих училищ. Однак духовенство та керівництво єпархіальних жіночих училищ не дійшли спільної точки зору щодо майбутнього устрою цих закладів. Дії ж радянської влади щодо церкви і духовно-навчальних закладів були досить однозначні. Новий уряд позбавив церкву загальноосвітньої функції, заборонив викладання релігійних дисциплін. В цілому такі кроки відповідали принципам світської освіти та побудові громадянського суспільства. Проте шляхи реалізації були досить варварські. Всі єпархіальні жіночі училища були закриті, а цей процес супроводжувався розкраданням та руйнуванням їхнього майна.

Література:

1. Всероссийский съезд педагогов духовно-учебных заведений. Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 39. 2 июня. С. 2–3; № 40. 3 июня. С. 2–3; № 46. 11 июня. С. 4.
2. Декреты Советской власти. Т. 1: 25 октября 1917 г. 16 марта 1918 г. М., 1957. 626 с.
3. Декреты Советской власти. Т. 2: 17 марта – 10 июля 1918 г. М., 1959. 686 с.
4. О временном прекращении учебных занятий в епархиальных женских училищах (1905). РДІА (Російський державний історичний архів). Ф. 802. Оп. 10. Спр. 76. 51 арк.
5. О проекте штата епархиальных женских училищ (1909). РДІА (Російський державний історичний архів). Ф. 802. Оп. 10. Спр. 351. 168 арк.
6. От учебного комитета при Св. Синоде. Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 79. 28 июля. С. 3–4.
7. По епархиальным женским училищам (1917). РДІА (Російський державний історичний архів). Ф. 802. Оп. 11. Спр. 21. 150 арк.
8. Попова О. Д. Петиции воспитанников духовной школы как выражение общественной мысли в годы первой русской революции. Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2007. №17(3) С. 172–175.
9. Попова О. Д. Поместный собор 1917-1918 годов и проблема духовно-учебных заведений. Вестник Челябинского государственного университета. 2007. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/pomestnyy-sobor-1917-1918-godov-i-problema-duhovno-uchebnyh-zavedeniy>

Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: історичний аспект**Олянич Валентина Володимирівна***доктор історичних наук, доцент**професор кафедри соціально-економічних дисциплін**Харківської гуманітарно-педагогічної академії*

Виробництво цукру із буряка має порівняно недавню історію. У 1802 р. німецький винахідник К. Ахард, за фінансової допомоги пруського уряду, побудував у Сілезії перший у світі цукробуряковий завод. Восени того ж року в селі Аляб'єво Чернського повіту Тульської губернії підполковник Я. Єсіпов спільно з генерал-майором Є. Бланкеннагелем побудували перший у Російській імперії цукробуряковий завод. Незабаром перший цукровий завод виник в Україні. Це була цукроварня графа Понятовського у селі Трощині на Київщині. Точно невідомо, коли вона була збудована, але у 20-х роках XIX ст. вже працювала.

У 20-х роках XIX ст. перший цукробуряковий завод з'явився на Лівобережжі - у селі Макошино Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, власником якого був граф О. Кушелев-Безбородько. У 1827 р. поміщик Лялін збудував першу цукроварню на Харківщині, у 1828 р. був заснований перший на Полтавщині цукровий завод у селі Будавка поблизу Лошиці. Так виникла цукрова промисловість у лівобережному регіоні. На час відміни кріпосного права, в 1860/1861 господарському році, в Російській імперії вже діяло 449 цукроварень, з них в Україні 257, зокрема, на Чернігівщині 73, на Харківщині 33, на Полтавщині 26.

© Олянич В. В., 2019

Власниками цих цукроварень були переважно дворяни (поміщики), оскільки тільки вони мали право володіти кріпаками, а це була основна робоча сила на цукроварнях. Окрім того, поміщики мали і відповідні земельні угіддя для впрошування буряка. Перші цукроварні були досить примітивними ("вогняними") підприємствами, де панувала ручна праця, а продуктивність була вкрай низька. Загалом ці 449 цукрозаводів виробляли наприкінці 50-х - на початку 60-х років XIX ст. ледве 1,5-2 млн. пудів цукру. Після відміни у 1861 р. кріпосного права поміщики залишилися без дешевої робочої сили - кріпаків, їм не вистачало обігових коштів, багато хто з них не мали ділових якостей і почали масово закривати цукроварні, не витримуючи конкуренції з набагато продуктивнішими паровими цукроварнями, власниками яких ставали багаті купці, або ті поміщики, що зуміли перебудувати свої заводи в умовах бурхливого розвитку капіталізму в другій половині XIX - на початку XX ст.

Позаяк в літературі і джерелах панує цифрове різноголосся відносно кількості цукрових заводів в Україні, зокрема і на Лівобережжі, наприкінці XIX - на початку XX ст. Так, по Лівобережним губерніям, наводяться різні цифри про кількість заводів майже за кожний рік. Здавалось би, не можливо не помітити завод, адже це не голка в стіжку сіна. Але різні цифри про чисельність цукрозаводів ми бачимо в одних і тих же роботах. Причини такого дивовижного різноголосся різноманітні.

Так, у джерелах підприємства цукрової промисловості за характером виробленої нами продукції поділяли на цукробурякові (пісочні), пісочні з рафінадними відділеннями (пісочно-рафінадні) і рафінадні заводи. Окрім того, відрізнялися діючі у цьому виробничому сезоні заводи і не діючі.

Автори, які писали про цукрову промисловість, здебільшого допускали неточності, що було однією з причин цифрового різноголосся. Так, у відомостях про діяльність діючих цукрових заводів, які регулярно вміщувалися у періодичному виданні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, не уточнювалося, про які цукрозаводи йде мова: пісочні, пісочно-рафінадні чи про всі діючі заводи. Тому наведені там дані про чисельність заводів не співпадають з даними інших джерел. Доходило до випадків, коли поряд, в одному номері журналу, в одній відомості наводяться одні цифри, а в наступній - зовсім інші. Господарський рік у цукровій промисловості в силу специфіки виробництва, розпочинався восени і продовжувався до січня наступного року. Тому, наприклад, в одному випадку діючий завод статистики залічували до 1895 р., а в іншому - до 1896 р. У підсумку теж спостерігався різнобій. Часто суперечності у цифровому матеріалі пояснюються неухважністю самих авторів документу, де йдеться про цукрову промисловість. Що стосується підрахунків загальної чисельності цукрових заводів у Російській імперії, то тут плутанина виходить додатково ще і з тієї причини, що одні автори враховували і дані по Царству Польському, яке було складовою частиною імперії, а в іншому випадку автори не враховували цифри по польських губерніях, при цьому далеко не завжди вказували на це. На Харківщині 11 із 31 цукрозаводів було сконцентровано в Сумському повіті, а враховуючи сусідні з ним Охтирський, Богодухівський і Лебединський повіти, то в цих чотирьох лісоstepових північно-західних повітах губернії було зосереджено 26 із 31 цукрозаводів, або 84% їх чисельності. Головна причина цього явища - це дуже сприятливий для вирощування буряка північно-західний природно-географічний район губернії. Саме у цьому кутку Харківщини і виникли найстаріші в губернії цукроварні

Паралельно з концентрацією виробництва, збільшенням потужності цукрових заводів, їхньої продуктивності вдосконалювалася техніка цукровиробництва: дрібні і примітивні підприємства ліквідовувалися, замість них виростали великі і добре обладнані заводи, розвивався і вдосконалювався технологічний процес.

У цукровому виробництві, так само як і в інших галузях промисловості, діяв економічний закон зростаючої прибутковості нових витрат капіталу та праці на одиницю виробленої продукції. При цьому, витрати із розрахунку на одиницю готового продукту на механічну його переробку можуть бути зменшені завдяки досягненням технічного прогресу. Здешевлення

собівартості цукру значною мірою залежало від більш вдосконаленої і продуктивнішої техніки переробітку буряка. З кінця XIX ст. удосконалення в цукровій промисловості були спрямовані передусім на зниження собівартості продукції, що було пов'язано з падінням цін на цукор і підвищенням ціни на матеріали, буряки, паливо і великим акцизом. А в умовах конкуренції здешевлення продукту стало життєво необхідним. За даними 1908 р. видатки на технічне обладнання в загальній сумі собівартості цукру на цукрозаводах складали від 18 до 24%. Цукрозаводчики встановлювали новітнє обладнання і машини та апарати тим самим досягали значного підвищення загальної продуктивності заводу, від чого, у свою чергу, витрати з розрахунку на одиницю готової продукції відповідно зменшувалися. Тому новий витрачений капітал на технічне вдосконалення виробництва давало більший відсоток прибутку. Власники цукрозаводів цілком це розуміли і не економили на технічному прогресі.

***Відносини радянських органів влади з громадськими організаціями:
у контексті дитячої безпритульності в УСРР 1920-1930 роках***

Олянич Лариса Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент

кафедри соціально-економічних дисциплін

Харківської гуманітарно-педагогічної академії

З'ясування відносин радянських органів влади з громадськими організаціями, які займалися боротьбою з причинами та наслідками дитячої безпритульності в УСРР 20–30-х рр., передбачає виявлення еволюції нормативно-правової бази, регулятивних функцій держави, її безпосередньої співучасті, тобто визначення ролі та місця в подоланні соціальної аномалії суспільного розвитку.

Ініціатором організації боротьби з масовою безпритульністю дітей, особливо в умовах поширення голоду, став Раднаком УСРР, видавши 11 червня 1921 р. спеціальну постанову, яка заклала правову основу для створення державних та громадських форм. Спираючись на неї 10 серпня 1923 р. ВУЦВК затвердив «Положення про Центральну комісію допомоги дітям при ВУЦВК», створення якої сприяло організаційному формуванню осередків товариства «Друзі дітей» та його структури. Протягом першої половини 20-х рр. основний тягар по боротьбі з безпритульністю лягав на організаційну структуру ЦКДД, особливо в губерніях, але їй допомагали осередки «Друзі дітей». Відносини між ними були тоді нерівнозначні, позаяк громадське об'єднання лише формувалося, а державна інституція (ЦКДД при Президії ВУЦВКу) мала авторитет і вплив. На їх стосунки звертали увагу окружні комісії. «Діяльність осередків не належним чином оцінена з боку комісії, – зазначалося в одній з публікацій журналу ««Друг дітей» у 1925 р. – яка, з свого боку, мабуть, не надавала суттєвого значення цій роботі. У цьому напрямку вжито заходи для того, щоб усунути всі моменти, які перешкоджають росту, поліпшенню та поглибленню роботи осередків «Друзі дітей» як в місті, так і на селі. ЦКДД згідно постанови ВУЦВКу від 4 листопада 1925 р. мав усі майнові права.

Відносини між державною установою та громадським об'єднанням мали характер організаційної опіки та використання громадської ініціативи, але осередки «Друзі дітей» не були функціональним підрозділом комісії, хоча до 1926 р. не мали визначеного юридичного статусу. «Самостійного добровільного Товариства «Друзі дітей», – наголошував М. Кулик, – таким чином, до останнього часу не було. Довелося розробити та оформити Статут, надати цьому товариству можливість самостійного існування. На місцях запропоновано обрати Правління відділень Товариства, а в центрі створено Оргбюро, якому доручена робота по скликанню з'їзду та обрання ради. Щоправда, ЦКДД і Товариство «Друзі дітей» були і будуть тісно пов'язані спільною метою і завданнями, але організаційно і юридично це різні, одна від одної незалежні

організації». Отже, осередки «Друзі дітей» виникли за безпосередньої підтримки ЦКДД, а також юридичне оформлення самого товариства, проте між ними склалися відносини як державної установи та громадського об'єднання, тобто організаційно та функціонально незалежні.

Для оптимізації функціонування організаційних форм, особливо державних, ЦКДД намагався узгодити роботу з Наркомосом УСРР, передати дитячі установи. З громадськими об'єднаннями доводилося діяти шляхом надання консультивно-правової та шефської допомоги. Добровільні громадські об'єднання узгоджували свою діяльність з ЦКДД, перебуваючи «під ідейним впливом». Так було з підготовкою статуту. «Товариство «Друзі дітей», як і всяке інше, – підкреслював М. Кулик, – також має право вести цілком самостійно діяльність під керівництвом своїх виборних органів управління. В нашій організації «Друзі дітей» цього не було, що затримувало її ріст і обмежувало поле діяльності. Будучи перетворені на підсобні органи Допдіту, осередки друзі дітей, зрозуміло, не могли розвивати роботу так, як інші громадські організації». Він зарахував товариство «Друзі дітей» до категорії «добровільних громадських організацій». У 20-х рр. таке тлумачення громадських об'єднань було поширеним, які виконували «...функції соціально корисного значення в загальній системі диктатури пролетаріату». Принцип добровільності і «диктатура пролетаріату» не могли знайти оптимального поєднання. Сучасні дослідники однозначно вказують на безпосередню залежність громадських організацій від тоталітарного режиму. Стосовно принципу добровільності щодо формування товариства «Друзі дітей» можна погодитися, позаяк ініціаторами його створення були трудові колективи або групи людей, які відгукнулися на заклики ЦКДД, активістів оргбюро.

Повноваження ЦКДД та товариства «Друзі дітей», як юридичних осіб, були виписані, крім їх внутрішніх нормативних актів (Положення, Статут), постановами державних органів влади. Так, 23 листопада 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», якою затвердили офіційний юридичний документ – «Положення про заходи боротьби з дитячою безпритульністю». Постанова і «Положення» мали силу закону, які зобов'язували відповідні структури боротися з дитячою безпритульністю, надаючи їм права та функції. Зокрема, товариство «Друзі дітей» мало повноваження громадської установи, яка офіційно встановлювала соціально-правовий факт безпритульності тієї чи іншої дитини. «Громадські організації, що проводять боротьбу з дитячою безпритульністю, – наголошувалося в постанові, – проводять свою роботу відповідно до своїх статутів або положень». Постанова визнала ЦКДД головною координуючою державною інституцією, яка спрямовувала діяльність різних установ, що займалися проблемами безпритульності.

Держава зберегла за собою основну координуючу функцію, але сприяла децентралізації системи управління громадськими організаціями, надаючи якомога більше оперативних функцій безпосередньо на місцях. 14 грудня 1928 р. ВУЦВК та РНК УСРР внесли зміни до статуту 9 постанови від 23 листопада 1927 р., які надавали ЦКДД право об'єднувати плани діяльності всіх організацій, наглядати за їх роботою, вимагати звіти, а також вишукувати кошти для фінансування боротьби з безпритульністю. «Безпосередньо керування всією оперативною роботою щодо боротьби з дитячою безпритульністю, яку проводять різні установи й організації за рахунок державних, місцевих і громадських коштів, – зазначалося в постанові, – покладається на Н.К.О. УСРР і його місцеві органи». Отже, товариство «Друзі дітей», звільняючись від опіки ЦКДД, залежало від Наркомосу та відділів освіти на місцях.

Взаємовідносини ЗСПР та РПАУ у 1920 р.**Полупанов Дмитро Сергійович***викладач Харківського комп'ютерно-технологічного коледж НТУ «ХПІ»*

Проблема взаємовідносин ЗСПР та РПАУ мало висвітлена у вітчизняній та закордонній літературі. Особливо слід звернути увагу на відносини між Головнокомандувачем РПАУ Н. І. Махно та Головнокомандувачем ЗСПР П. М. Врангелем. Данну проблематику досліджували: В. І. Федюк, С. В. Карпенко, В. А. Савченко та інші. Після приходу до влади П. М. Врангель переглядає стосунки ЗСПР з новими державами: Естонською республікою, Українською Народною Республікою, Грузинською Демократичною Республікою. Особливу увагу він приділяє налагодженню стосунків з партизанським рухом в Україні. Про неодноразові спроби встановити союзницькі відносини з Н. І. Махно, свідчать документи ЦДАГО. Про змову Н. І. Махна з П. М. Врангелем згадується у даних радянської розвідки: «Врангелю вдалося увійти в зв'язок з Махном і окремими дрібними повстанцями, які діють в нашому тилу». П. М. Врангель обіцяв ставитись до Н. І. Махна як до «рівного» та не втручатись у внутрішні справи РПАУ. У відповідь «Махно зібрав мітинг ..., на якому оголосив про всі гарантії і висловив бажання підкоритись Врангелю і з ним боротись за Русь святу».

Також за даними управління тилу РСЧА було затримано низку осіб, які передавали документи від Н. І. Махна до П. М. Врангеля. Н. І. Махно боявся відкрито висловлювати симпатії у бік П. М. Врангеля, бо будь-які спроби приєднатись до Руської Армії зустрічали супротив серед бійців РПАУ.

За версією генерала К. В. Герасименка Н. І. Махно вступив у союз з П. М. Врангелем та «допомагав роботою дрібних отаманів, як, наприклад Яценко....Но ця згода і цей союз фактично виливались у наступну форму: "доки у більшовиків є надзвичайки, ми з ними будьмо вести війну, як з контрреволюціонерами. Врангель також проти надзвичаск і обіцяв нас не чіпати"». Мемуарист вважав, що Н. І. Махно вів переговори як з Руською Армією так і з більшовиками «а під шумок цих переговорів грабував і тих, і інших».

П. М. Врангель координував свої військові операції з повстанським рухом в Україні. Він направив до Н. І. Махна капітана І. Михайлова. Останній заявив: «Ваші командири Володін, Прочая, Саємко та інші шлють вам привітання. Вони при ставці організують партизанські дивізії і бригади імені батьки Махна» та передав копію наказу №3130, у якому ставилась вимога координувати дії підрозділів Руської Армії з РПАУ. У відповідь Н. І. Махно заявив, що «...якого би делегату не було прислано від Врангеля і взагалі від правих, повинно бути страчено і ніяких відповідей не може бути дано».

Член Всеукраїнського ревкому Д. З. Мануїльський запропонував використати факт перемовин між П. М. Врангелем та Н. І. Махно в агітаційній роботі проти останнього. В той же час журналіст О. О. Ланге (псевдонім О. О. Валентинов) вважав, що П. М. Врангель так і не зміг домовитись з партизанами, хоча вів жваві переговори з так званими «Батьками», навіть доходило до того, що «друкувались старанно вигадані зведення штабу Махна.... У зведеннях повідомлялось про зайняття Махном Катеринослава, Синельниково, Лозової, Кременчуга, Полтави і майже не Харкова».

Питання союзу П. М. Врангеля та Н. І. Махна жваво висвітлювалось у пресі того часу. У газеті «Свобода» надрукована стаття «Махно зніхався з генералом Врангелем», де наголошувалось: «Генерал Махно зі своєю 20-тисячною противільшовицькою армією об'єднався з генералом Врангелем на полудневім фронті». У статті «Врангель б'є більшовиків» зазначалось, що РПАУ зайняла Харків та Катеринослав. Руська Армія в свою чергу ввійшла до Херсонської губернії та продовжують наступ на більшовиків у напрямі Єлисаветграду.

Отже, П. М. Врангель намагався встановити союзницькі відносини з повстанськими рухом в Україні, але цей союз не був довготривалий, і вже 15-20 жовтня 1920 РПАУ Н. І. Махно розпочала бойові дії проти ЗСПР.

Література:

1. Белаш А. В. Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (историческое повествование) 1993. 632 с.
2. Волин В. М. Неизвестная революция 1917-1921 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://litresp.ru/chitat/ru/B/volin-vsevolod-mihajlovich/neizvestnaya-revoluciya-1917-1921>
3. Время Б. Суворина. 1920. № 55
4. Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на юге России (1917—1920 гг.). М: Изд- во Ипполитова, 2003. 352 с.
5. Коммунист. 1920. №145.
6. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.
7. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. М.: Отечество, 1991. 508 с.
8. Свобода. 1920. № 83.
9. Свобода. 1920. №117.
10. Таврический голос. 1920. № 320 (470)
11. Таврический голос. 1920. № 314 (464)
12. Федюк В. П. Белое движение на юге России 1917 - 1920 гг.: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра с.-г. наук : 07.00.02. Ярославль, 1995. 572с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань Ф. 57 Оп. 2 Спр. 428. Копія звернення ВЦИК и Совнаркома РСФСР за підписами В. І. Леніна. 85 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань Ф. 57. Оп. 2. Спр. 449. Копія постановлення – звернення Всеукраїнського революційного комітету ко всім робочим, красноармейцям и крестьянам України 28 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань Ф. 57. Оп. 2 Спр. 437. Фотокопія телеграмм: председателя ВРК Г. И. Петровского председателю ВЦИК Калинину. 17 арк.

Розвиток кооперативного руху як фактор модернізації суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Півдня України)**Пятницькова Ірина Володимирівна**

кандидат історичних наук,

старший викладач

*кафедри історії України Донецького національного університету
імені Василя Стуса*

Друга половина XIX – початок XX ст. були часом важливих політичних, соціально-економічних та світоглядних змін. Однією з новацій цього часу стало поширення кооперативного руху, який виступав рушієм, і водночас певним індикатором модернізаційних процесів у суспільстві. У сучасній українській історіографії створено цілий ряд ґрунтовних робіт з історії кооперативного руху України другої половини XIX – початку XX ст. Проте, у них кооперативний рух не розглядається саме під таким кутом зору.

Тому, мета цієї наукової розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати вплив розвитку кооперативного руху на зміну традиційних практик господарювання, трансформацію уявлень про прибуток та кредит у другій половині XIX – на початку XX ст. на матеріалах Півдня України.

Розвиток та утвердження капіталістичних відносин це достатньо тривалий процес, який вимагав від суспільства кардинальних змін, переходу від традиційного

економічного укладу до підприємницької ініціативи, коли результати роботи визначалися не природними факторами та «божим провидінням», а ступенем власного внеску в справу. Важливість поширення кооперативного руху полягала у тому, що через співпрацю та взаємодію, товариства сприяли цим змінам, поступовому залученню до товарно-грошових відносин значної частини населення регіону.

Перші кооперативи в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях почали відкриватися у 60-х рр. XIX ст. Проте, більшого розвитку кооперативний рух у регіоні набув вже на початку XX ст. За неповними даними, на початку 1917 р. на Півдні України діяло близько двох тисяч кооперативних організацій. Серед них найбільш поширеними формами кооперативних організацій були споживчі, кредитні та сільськогосподарські товариства.

Діяльність споживчих товариств була спрямована на забезпечення своїх членів та населення якісним та дешевшим, в порівнянні з приватними крамницями, товаром. Члени товариств на пайові внески формували капітал, кошти якого спрямовувалися на відкриття кооперативної крамниці, придбання товару для подальшого продажу. Участь у споживчих товариствах не лише сприяла заощадженню коштів, отриманню прибутків у вигляді нарахувань на паї, а й виховувала у їх членів підприємницькі риси, активну економічну позицію.

Кредитні кооперативи сприяли залученню більш широкого кола сільськогосподарських і промислових виробників до товарно-грошових відносин, шляхом надання населенню кредитів на прийнятних умовах, прийняття грошових внесків під відсотки, здійснення збуто-постачальницьких операцій. Члени кредитних кооперативів мали можливість покращити стан своїх господарств, підвищити їх продуктивність та конкурентоздатність. Високий рівень залучення населення до діяльності кредитних кооперативів демонструють дані про кількість членів цих товариств. Зокрема, у Бердянському повіті Таврійської губернії у 1910 р. участь у кредитних кооперативах брали 30,4 % його населення, в 1914 р. цей показник збільшився до 53,8 %, а в 1917 р. досяг 57,8 %. В Ананіївському повіті Херсонської губернії станом на 1913 р. кооперативними позиками у районі діяльності кредитних товариств скористалися у середньому близько 70 % господарств, з коливаннями по окремих місцевостях від 22 до 97 %.

Діяльність кредитних кооперативних товариств також впливала на трансформацію традиційних поглядів на грошовий прибуток, як на гріхове бажання, не властиве праведній людині, яка задовольняється лише тим, що дарував їй Бог, і не бажає більшого. Так дописувач херсонської газети «Родной край» зазначав, що поширення закладів дрібного кредиту у Дніпровському повіті Таврійської губернії викликало довіру до них, зберігання грошей у печах і за образами відійшло у минуле, «А будь-яку вільну копіюку при першій можливості з бажанням віддають до товариств. Подібну довіру і симпатію мали і кредитні кооперативи інших повітів».

Розвитку сільськогосподарського виробництва, підвищенню його продуктивності сприяли заходи сільськогосподарських кооперативів. Під їх впливом населення запроваджувало у своїх господарствах нові агрокультури, техніку і реманент, технології обробки ґрунту, розширювало площі садів, городів, виноградників, покращувало догляд за ними, займалося бджільництвом, шовківництвом. Так, за свідченнями дільничних агрономів, під впливом кооперативної діяльності, селяни Херсонщини масово вводили пар, очищували насіння перед посівом, використовували сільськогосподарські машини, розширювали площі засіву буряків, кукурудзи.

Не менш важливою була і культурно-просвітницька діяльність товариств, що полягала в організації курсів, лекцій на сільськогосподарську та кооперативну тематику, поширенню ідей здорового способу життя.

Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток кооперативного руху в регіоні сприяв модернізаційним процесам у другій половині XIX - на початку XX ст. Джерела з історії кооперації Півдня України свідчать про залучення населення через діяльність в товариствах до товарно-грошових відносин, трансформації традиційного світогляду.

Література:

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків. 1925. С. 96.; ЦДАВО України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 1.
2. 25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперації до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільського кредитного союзу 1902-1907 рр. Харків. 1927. С. 30.
3. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. Ананьев. 1915. – С. 109.
4. Держархів АР Крим. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 107.
5. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. Херсон. 1914. – С. 21–22.

**Аграрні перетворення на Дніпропетровщині у повоєнний період
(1917–1928 рр.): соціально-економічні наслідки****Романець Наталя Радомирівна***доктор історичних наук, доцент**професор кафедри історії України та правознавства**Криворізького державного педагогічного університету*

Аграрні перетворення більшовиків у повоєнний період зумовили значні зміни в структурі землеволодіння Дніпропетровщини. Внаслідок конфіскації землі у поміщиків та інших нетрудових власників у Дніпропетровському окрузі безземельне і малоземельне селянство отримало 995 тис. дес. землі. У Криворізькому окрузі шляхом розподілу земельного фонду колишніх нетрудових господарств селянству відійшло 36,3 % усіх придатних для землеробства площ. Та слід враховувати, що ліквідація поміщицького землеволодіння за умов аграрного перенаселення не вирішила проблеми селянського малоземелля. Якщо у 1917 р. на одне селянське господарство Катеринославщини припадало 5,60 дес. землі, то у 1925 р. – 5,92 дес. При цьому землезабезпеченість на одного їдока також зросла несуттєво з 0,86 до 1,18 дес.

Важливим наслідком аграрних перетворень більшовиків стала зміна соціальної структури сільського населення. Якщо у довоєнний період найчисленнішою соціальною групою в українському селі була біднота, що складала 58% сільського населення, то за роки непу бідняцько-батьрацька верства зменшилася до 30,7%. У Дніпропетровському окрузі, де диференціація селянських господарств була сильнішою, ніж по республіці, у 1927 р. налічувалося 42,7% бідняцьких господарств. Але в 1928 р. їх кількість зменшилася до 38,4%.

Проте слід враховувати, що наведена статистика має узагальнюючий характер і не відтворює реальної ситуації в окремих регіонах Дніпропетровщини. Так, у Близнюківському районі в 1929 р. до бідняцьких належав лише 321 двір, або 3,2% від загальної кількості господарств. Нижче середніх по республіці були показники і в Криворізькому окрузі – 10%. Це свідчить про те, що за загальної тенденції осереднювання незаможницьких верств села темпи його в окремих районах різнилися. Найшвидше даний процес відбувався в місцевостях, де були поширені такі відносно прогресивні форми землекористування, як дільнично-черезсмужна, хутірська і відрубна.

Характеризуючи наслідки аграрних перетворень більшовиків після їх приходу до влади, слід звернути увагу на зменшення товарності сільського господарства. В Україні порівняно з 1909–1913 рр. у 1923–1929 рр. вона скоротилася на 54%. Пояснюється це тим, що до 1917 р. 60 % товарного хліба України давали поміщицькі та куркульські господарства і лише 40% – дрібні селянські, та й то, «вимушено, відриваючи від

власного споживання». Як зазначає дослідник О. Михайлюк, «аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку».

На товарність сільського господарства впливали й форми землекористування, які подеколи були просто архаїчними. Так, на Дніпропетровщині на відміну від більшості округів України в 1920-ті рр. переважала обшинна форма землекористування. На 1 січня 1929 р. у Дніпропетровському окрузі на неї припадало 70,2% від загальної площі селянських угідь. За такої форми землекористування за кожним обшинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для зрівнювання ж земельних наділів у громадах здійснювали переділи землі.

Іншою формою селянського землекористування була дільнично-черезсмужна, в рамках якої на Дніпропетровщині оброблялося 23,1 % селянських земель від загальної площі. Відмінність дільнично-черезсмужної форми від обшинної полягала в тому, що заборонялося проводити переділи землі. І хоча ця форма селянського землекористування була більш прогресивною, вона зберігала ті ж недоліки, що й общинна: багатосмужність, дрібносмужність, черезполосицю тощо.

Селянство, яке дедалі виразніше усвідомлювало безперспективність старих форм землекористування, намагалось поліпшити своє становище шляхом виходу на хутори і відруби. Але, як вказує В. Калініченко, «хутір і відруб мали господарську перевагу над іншими індивідуальними формами, якщо мали достатню площу, яка становила для Степу не менше 12 дес. Оскільки наділи переважної більшості селянських господарств в УРСР у 20-х роках були меншими, то з економічної точки зору хутори і відруби були їм невідгідні. Тому масового переходу селян України на хутори і відруби не відбувалося». У 1929 р. у Дніпропетровському окрузі відруби займали всього 2,5 %, а хутори – 0,3 % земельних площ. На товарність сільського господарства Дніпропетровщини негативно впливав і процес розподілу селянських господарств, внаслідок чого в окрузі лише за період із 1926 до 1928 р. утворилося 24 728 нових селянських дворів. Разом з подрібненням господарств зменшувалася забезпеченість селян землею, робочою і продуктивною худобою, падала врожайність. Якщо в 1924 р. на одного їдока в окрузі припадало 1,36 дес. землі, то в 1928 р. – 1,27 дес. Намагаючись уповільнити цей процес Дніпропетровський окрвиконком 26 листопада 1929 р. ухвалив рішення, яким встановив норми неподільності дворів для окремих районів округу.

У післяреволюційний період зменшилася й врожайність зернових культур. В одноосібних селянських господарствах округу протягом 1924–1928 рр. середня врожайність озимої пшениці становила 41 пуд. з дес. (в 1910 – 1914 рр. – 47,4 пуд.), ярої пшениці – 32,3 пуд. (39,5 пуд.), ячменю – 36,3 пуд. (50,4 пуд.). Низьким був і рівень забезпеченості селянських господарств робочою худобою. У 1928 р. частка так званих «безхудобних» господарств в окрузі складала 35,4%.

Таким чином, загальним наслідком аграрних перетворень 1917–1928 рр. на Дніпропетровщині стало зменшення товарності сільського господарства, його натуралізація, а також процес осереднювання та нівелювання селянських господарств, що стало наслідком ліквідації так званого нетрудового землеволодіння, зрівняльного розподілу землі між селянами та більшовицької політики, спрямованої на «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства».

Хто такий поміщик: до термінологічної дискусії**Темірова Надія Романівна***доктор історичних наук, професор**завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки**Донецького національного університету імені Василя Стуса*

Іван Климентійович Рибалка є представником повоєнного покоління українських істориків, які працювали в умовах дозованої свободи творчості, але при цьому спромоглися захищати ключові принципи наукової діяльності, нагромаджувати фактичний матеріал, вдосконалювати методичний інструментарій та у такий спосіб готувати підґрунтя для діяльності нової генерації дослідників, яким припало відроджувати традиції української національної історії та розвивати нові її сегменти на зламі ХХ–ХХІ ст. Будучи зосередженим на революційних перетвореннях в Україні після 1917 р., зокрема в аграрному секторі, він серед іншого приділив увагу аналізу соціально-класової структури. У цьому контексті разом з Ф. Турченком долучився до визначення сутності поняття «поміщик» для початку ХХ ст. Це важливо, оскільки від окреслення його змістовного наповнення залежить і напрям вивчення поміщиків та їхньої ролі у передреволюційному суспільстві.

Усі автори однакостайні у визначенні витоків поняття «поміщик»: воно походить від найменування феодального землеволодіння в Росії кінця ХУ – початку ХУІІІ ст. – «помістя», яке надавалось верховною владою за службу. Виникнувши як землевласницький стан у ХУ ст., поміщики поступово перетворилися на панівну верству населення Російської держави, якою залишалися до початку ХХ ст. Оскільки більша частина українських земель входила до складу Росії, то це явище поширилося і тут, особливо з кінця ХУІІІ ст. В Україні поміщиків називали також дідичами [1]. Щодо дідичів в «Енциклопедії історії України» подано таке тлумачення: «... у Польщі, Литві й Україні в ХІУ–ХІХ ст. назва можновладців, які на підставі спадкового права володіли маєтностями, що дісталися їм від їхніх дідів [2]. Отже, поміщик і дідич – поняття синонімічні в частині витоків їхніх землеволодінь.

Стосовно дореформеного періоду особливих трудностей з ідентифікацією поміщика не виникає, оскільки такими були майже винятково дворяни. Після скасування кріпацтва монополія останніх на землю була остаточно порушена, внаслідок чого земельний ринок активізувався, і землеволодіння інтенсивно втрачало становий характер. Безпосереднім наслідком цього процесу стало розширення поняття «поміщик», оскільки тепер це були не лише дворяни.

Складність ситуації позначилася на понятійному розмаїтті в різного роду виданнях уже наприкінці ХІХ ст. Тодішні економісти, статистики, історики, соціологи оперували поняттями «приватний власник», «великий землевласник», наголошуючи на характері та розмірах земельної власності. Під час сільськогосподарського перепису 1916 р. такі господарства були віднесені до категорії «хозяйств частновладельческого типа». У виданні кінця ХІХ ст. «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском» поміщицькими вважалися господарства, площа яких перевищувала 50 дес. [3]. Такий критерій було застосовано і при проведенні Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. В «Інструкції» вказувалося, що до поміщицьких господарств належали ті, які мали 50 і більше десятин придатної землі, причому розрізнялося селянське та неселянське землеволодіння [4, с. 9]. Гетьман Української держави П. Скоропадський, який працював над розробкою аграрної реформи, до поміщицького землеволодіння відносив дворянське, купецьке та духовенства [5, с. 284]. Таким чином, у дореволюційному лексиконі поміщиками називали великих землевласників неселянського походження.

Такий підхід знайшов продовження і в радянському історієписанні. Автор спеціального дослідження поміщицького господарства другої половини XIX – початку XX ст. А. Анфімов веде мову про «поміщицький клас» [6, с. 5]. Слід узяти до уваги обов'язкове для радянських істориків посилання на праці В. Леніна, який усіх великих землевласників відносив до поміщицького класу, що розглядався винятково як антипод селянства.

Українські науковці І. Рибалка та Ф. Турченко одними з перших на початку 1980-х рр. звернули увагу на те, що поміщики перехідної доби в різних ситуаціях «поводяться» то як стан, то як клас [7, с. 20–23]. У такій ситуації постає проблема ідентифікації поміщика. За визначальну його ознаку І. Рибалка та Ф. Турченко взяли землеволодіння або землекористування не менше 50 дес. або ж істотні капіталовкладення в інші галузі сільського господарства. Вони доречно наголосили, що не можна під поняття «поміщик» підводити лише дворян-землевласників, оскільки на селі з'явилась постать «нового поміщика».

Сучасні дослідники по-різному підходять до вирішення термінологічної проблеми. Одні уникають поняття «поміщик», замінюючи його абстрактнішим – «великий землевласник». В інших працях поняття «дворянин» і «поміщик» ототожнюються, чим звужується соціальна сутність останніх [8, с. 95].

Отже, термінологічно поміщик до середини XIX ст. може ототожнюватися з дворянином-землевласником. Стосовно другої половини XIX – початку XX ст. йдеться про великих землевласників неселянського походження, площа володіння яких становила понад 50 дес. Водночас для аналізу соціально-економічних процесів в аграрному сегменті доречно говорити про великих землевласників.

Література:

1. Лазанська Т. І. Поміщики. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pomischyky
2. Гуржій О. І. Дідичі. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Didychi
3. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. Полтава, 1889. 3, 94, 121 с.
4. Инструкция по производству Всероссийской поземельной и сельскохозяйственной переписи 1917 г. Петроград, 1917. 47 с.
5. Скоропадський П. Спогади. Київ-Філадельфія, 1995. 493 с.
6. Анфімов А. М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – начало XX вв.). Москва: Наука, 1969. 395 с.
7. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. Український історичний журнал. 1981. № 11. С. 20–23.
8. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.). Т.1. С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

Взаємовідносини Мусвиконкому з Українською Центральною Радою 1917 р.**Топчій Данііл Сергійович***студент історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди**науковий керівник – Дьякова О.В. к.і.н., доц. ХНПУ імені Г.С. Сковороди*

Події Лютневої революції 1917 р. пробудили національні амбіції кримських татар, що призвело до національно-визвольної боротьби. Вони почали домагатися спершу національно-культурної автономії, а після навіть повної незалежності. Певний вплив на це мали подібні процеси, що відбувалися в Україні. Українська Центральна Рада (далі – УЦР) через свої організації мала значний вплив на розвиток революційних подій в Криму, зокрема сприяла піднесенню національно-визвольного руху кримських татар; всіляко підтримувала національне відродження серед українців, що мешкали на півострові.

25 березня 1917 р. у було обрано Мусульманський Виконавчий Комітет (далі – Мусвиконком) на чолі з муфтієм Ч. Челебієвим. 22 липня ц.р. Мусвиконком прийняв «Політичну програму татарської демократії», де поряд з загальнодемократичними вимогами було проголошено створення Кримської Народної Республіки та передача всієї землі трудовому народу.

Між кримськотатарським і українським рухами на півострові склалися партнерські відносини на ґрунті боротьби з імперським централізмом і досягненням права націй на самовизначення. 3 червня 1917 р. за підтримки українізованих військових частин створювалися й татарські збройні формування. Саме українці підтримали вимоги кримських татар щодо усунення з посади губернського комісара Тимчасового Уряду М. Богданова, який був причетним до арешту Ч. Челебієва. Учасник тих подій кримський більшовик В. Єлагін писав: «Ні один виступ татар не обходився без їхньої (українців – В. С.) хоча б моральної підтримки».

У липні 1917 р. Мусвиконком надіслав до Києва делегацію (Д. Сейдамета й А. Озенбашли). Вони звернулися до УЦР з проханням підтримати встановлення на півострові автономії та з побажанням про приєднання Криму до України [4, с. 70]. Однак це питання залишилось відкритим, через зміну влади в Києві. Пізніше Д. Сейдамет у своїх мемуарах зазначив: «Дізнавшись..., що українці намагаються забезпечити національну автономію..., ми дійшли висновку, що захистити нашу країну проти анархії, яка охопила нас ззовні, шляхом співробітництва з росіянами в Криму і в російських органах влада буде неможливо».

20 серпня 1917 р. представники УЦР направили листа Мусвиконкому з пропозицією висунути вимогу на З'їзді поневолених народів (21-28 вересня 1917 р.) про автономію для кримськотатарського народу. Мусвиконком без вагань прийняв запрошення. Делегацію зустріли М.С. Грушевський і висловив усіляку підтримку у справі національного самовизначення кримськотатарського народу. На З'їзді було підтримано виступ представника кримських татар А. Озенбашли про наміри створити територіальну автономію в Криму.

З цього приводу, Д. Сейдамет зазначив: «Ми визнали необхідним запитати у Ради: чи входить Крим у межі вашої територіальної автономії? – заява представників українців. – Ми вітаємо вас з Кримом тому, що бачимо там життєздатні сили». Мусвиконком поки цим задовольнився [5, с. 48].

III Універсалом УЦР проголосила утворення Української Народної Республіки (далі – УНР). У документі, між іншим, зазначалося, що до території УНР належать землі, заселені в більшості українцями, зокрема, північні повіти Таврійської губернії (без Криму). УЦР також підтримала ідею створення в Криму обласної автономії. Цей акт викликав негативну реакцію більшості національно-політичних сил Криму. Проте, Мусвиконком сприйняв цю подію спокійно, пов'язуючи питання про національне самовизначення кримських татар з підтримкою його УЦР.

Відповідаючи на протести, лідери УНР повідомили Мусвиконком, що лідери УЦР не мають жодних претензій на півострів і визнають його за територію кримських татар. Д. Сейдамет підкреслив, що татари Криму – федералісти й вирішення питання автономії повністю відносять до компетенції Кримських Установчих Зборів та Курултаю кримськотатарського народу.

15 листопада Мусвиконком виступив з відозвою «Про владу в Криму». У ній наголошувалося

про необхідність створення на півострові автономії. Д.Сейдамет відзначав, що це робиться «без гегемонії якоїсь народності над іншою, а також не припускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом».

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї розпочалося засідання І Курултаю кримськотатарського народу. УЦР привітала початок роботи форуму телеграмою. На відкритті Курултаю була присутня й українська делегація, від імені якої виступив Петро Близнюк. На 13 грудня делегати Курултаю проголосили про створення Кримської Народної Республіки, що фактично було відновленням кримськотатарської державності. [4, с. 76]. Проте це так і залишилося лише на папері.

Із встановленням у Криму радянської влади Курултай був розпущений 28 січня 1918 р. Активісти кримських татар зазнали переслідувань й репресій.

Таким чином, великий вплив на боротьбу кримських татар мала національно-визвольна боротьба, що відбувалася у цей же час в Україні. Треба підкреслити, що український національно-визвольний рух розгортався у різних кінцях Росії, зокрема в Криму. За цей час кримськотатарський та український національно-визвольні рухи набули обопільного характеру у справі перетворення колишньої Російської імперії на федерацію рівноправних народів.

Література:

1. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) / Бикова Т. Б. – К., 2011. – 58 с.
2. Іванець А. В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки в період Директорії (кін. 1918 – 1920) / Іванець А. В. // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України; НДІ Українознавства. – Київ, 2016. – 227 с.
3. Сергійчук Б. В. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримськотатарських взаємин у 1917-1918 роках / Сергійчук Б. В. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1999. – Вип. 2. – 117-119 с.
4. Сергійчук В. Український Крим / Володимир Сергійчук. – Вид. 2-ге, доп. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2013. – 312 с.
5. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / В.А. Чумак. – Вид. 2-ге, переробл. й доповн. – К.: НПЦ АМУ, 2012. – 180 с.

Політика радянської влади в житловому питанні в Україні (1917-1921рр.)

Чаговець Тетяна Володимирівна

пошукан кафедри історії України

науковий керівник – В. В. Олянич

Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Українська революція 1917-1921рр. докорінно змінила погляд на житлове питання. Почався процес перетворення житла із закритої сфери приватного життя у соціальний інститут. Загальний настрій на зрівняння жінок у правах з чоловіками у побутовій галузі, заперечення функцій сім'ї як господарсько-економічної одиниці, заміна її на побутовий колектив, інше ставлення до приватної власності. Усе це закріплювалося у законодавстві того часу. Початок реальних практичних дій із здійснення житлової політики більшовиків слід відрховувати з моменту прийняття перших декретів, які кардинально змінили характер власності на землю та нерухомість: «Про землю» [1], «Про право трудящих і експлуатованого народу» [2], «Про соціалізацію землі» [3], «Про заборону операцій із нерухомістю» [4], «Про вселення сімей червоноармійців і безробітних робітників у квартири буржуазії і про нормування житлових приміщень» [5], «Про скасування прав приватної власності на нерухомість у містах» [6]. Ці декрети не просто вилучали з ринкового обігу міські землі й певні категорії житлових будівель у містах, а й приводили до того, що земля і житловий фонд, перестаючи бути предметом купівлі-продажу, перетворювалися на засіб державного розподілу, а в підсумку – на засіб адміністративно-політичного впливу. При цьому, знищувалися домовласники та квартирновласники. У 1917-1920рр. проходить муніципалізація і націоналізація житлових приміщень.

Переселення робітників в квартири буржуазії – створення комуналок, побутових комун, комун молоді та інше. Житло не розглядалось як товар, як спосіб отримання прибутку. Паралельно створювались органи відання житлом. Головне управління комунального господарства НКВС стало головним суб'єктом державного розпорядження житлом.

Політика «квартирного переділу» проводилась, оскільки: по-перше, вона переслідувала насамперед пропагандистську мету – наділити представників класу-переможця знаком справжньої вищості, по-друге, це відповідало завданню нової влади з перерозподілу майнових прав від багатих до бідних, по-третє, це відповідало ідеї створення «працепобутових комун», і, по-четверте, переселення робітників у центральні райони міста було зумовлене не лише престижністю центру, але й тим, що в цих районах можна було в разі ущільнення отримати максимальний обсяг житлової площі й тим самим вирішити проблему з житлом [7]. Але новій владі не вдалося отримати швидкого результату у повсюдному формуванні комунального житла. Житловий фонд і галузі комунального господарства в містах України знаходилися у занепаді: каналізація, водозабезпечення працювали із перебоями, опалення було відсутнє узагалі [8].

На цю ситуацію впливав і нестійкий курс рубля: квартирна плата обчислювалася в радянських знаках за курсом минулого місяця, тож коли наставав термін її оплати, вона, й без того мізерна, для цілей відновлення будинку, знижувалася, а незабаром і зовсім була скасована.

Перед владою постало завдання відновити житловий фонд, тому у 1921 році разом із новою економічною політикою влада почала проводити нову житлову політику - НЖП [9]. Нова житлова політика фактично мала своїм найголовнішим завданням відновлення житлового фонду. Головна ознака нової житлової політики полягала в тому, що до житлового господарства поверталася приватна ініціатива, особисті кошти й приватна власність.

Після 1921 року державна політика була спрямована на відновлення будівельного фонду, а для цього застосовувались різні методи: денационалізація домоволодінь, здача їх в оренду як профспілкам, житлокооперативам, так і приватним особам.

Таким чином, радянська влада, примусово привласнивши собі право власника нерухомості, поступово складала із себе будь-яку відповідальність за її утримання, переклавши турботу про обслуговування приміщень на адміністрацію підприємств, керівництво установами, колективи мешканців або приватних осіб. Але при цьому залишала за собою право контролювати останніх і примушувати їх до виконання покладених на них зобов'язань. Адміністративне право залишалося за владою в особі її місцевих органів, а господарські проблеми й обов'язки перекладалися на нібито власників.

Нині виповнюється сто років з того часу, як здійснювалась на початку ХХ століття житлова політика з виключенням приватної власності на землю та нерухомість, зі зміною системи управління житлом і діяльністю людей, формуванням трудових і побутових колективів, з розбудовою державно-відомчої форми власності на житло. Житлова політика радянської влади – свого роду унікальний експеримент у житловій галузі, що не має аналогів у світі. Сьогодні ми маємо змогу за умов демократизації громадського життя дослідити та переосмислити її значення в нашій історії.

Література:

1. О земле : Декрет II Всероссийского Съезда Советов рабочих и солдатских крестьянских депутатов от 26 окт. 1917 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Москва, 1967. Т. 1. С. 15.

2. О правах трудящегося и эксплуатируемого народа : Декларация прав трудящихся и эксплуатируемого народа, принята III Всероссийским съездом Советов 12 янв. 1918 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Москва, 1967. Т. 1. С. 29–31.
3. О социализации земли : Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 27 янв. 1918 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Москва, 1967. Т. 1. С. 33–45.
4. О запрещении сделок с недвижимостью // Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства, 1919. № 21. Ст. 227.
5. Проект декрета о вселении семей красноармейцев и безработных рабочих в квартиры буржуазии и о нормировке жилых помещений // Известия. 1918. № 38 (302). 2 марта (17 февр.).
6. Об отмене права частной собственности на недвижимость в городах : Декрет Всероссийского Центрального исполнительного комитета советов рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. Москва, 1918. 31 авг. (№ 62.). Отд. 1. Ст. 674.
7. Чаговець Т. В. Формування політики радянської влади в житловому питанні в 20-х рр. XX ст. // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах "Грані". (Історичні науки) / Дніпропетров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2019. Т. 22, № 1. С. 5–13.
8. Калініченко В. В. Населення. Життя та побут харків'ян // Історія міста Харкова XX століття. Харків, 2004. С. 235–244.
9. Жилищный закон : Постановление СНК УССР от 1 нояб. 1921 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1921. № 22. Ст. 641.

**Конфлікт промислових та аграрних інтересів на обласних з'їздах
з питань експорту
(1913 – 1914 рр.)**

Шандра Ірина Олександрівна
*доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії культури*

Складовою частиною підготовки до нового торгового договору з Німеччиною були обласні з'їзди з питань експорту, які протягом 1913–1914 рр. були скликані в найбільш важливих експортних центрах Російської імперії – Харкові, Києві та Вільно. Широка участь громадськості у підготовці нового торгового договору з Німеччиною, підписання якого було намічено на 1917 рік, була продиктована реальною потребою уряду ознайомитися з міркуваннями професіоналів економічної теорії та практики, у всеозброєнні підійти до перегляду важкого для економіки Російської імперії діючого торгового договору 1904 р.

На початку XX ст. торгові відносини Росії та Німеччини були настільки взаємопов'язаними, що стали хрестоматійним прикладом: 50 % усього ввозу до Німеччини припадало на долю Росії, 47–50 % усього ввозу до Росії – на долю Німеччини (проф. Й. М. Гольдштейн). У більшості досліджень початку XX ст. однією з головних причин невдали умов договору з Німеччиною 1904 р. вважалась невідповідність Російської імперії до цих переговорів. Усунути цей

недолік мала б узгоджена робота державних установ спільно з промисловими, сільськогосподарськими та іншими економічними організаціями, що мало сприяти більш вигідним результатам переговорів.

Перший такий обласний з'їзд для Південного району був скликаний у Харкові (20–25 березня 1913 р.), який став зразком для проведення двох наступних з'їздів. Організаційний комітет з'їзду свідомо відмовився «від привабливої думки вивчити питання всіх галузей народного господарства району, сконцентрувавшись на його пшенично-ячмінній специфіці». У ході обговорень були озвучені бажані зміни в інтересах урегулювання певних аномалій, що мали місце в діючому договорі з Німеччиною 1904 р. (зниження німецького мита на пшеницю й птицю, будівництво мережі портових елеваторів, розширення кредитування під хліб, підписання ветеринарної конвенції з Німеччиною, а також збереження ввізних премій на спирт).

Незважаючи на те, що робота Харківського експортного з'їзду проходила в залі засідань 3'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, у пресі висловлювалися припущення, що «організується партія аграріїв на зразок німецького союзу сільських господарів». Хоча переважання представників аграрного капіталу на з'їзді було очевидним, організатори заходу поспішили дати спростування цих міркувань. Наступний з'їзд уже для Південно-Західного краю, скликаний за ініціативою Південно-Західного відділення Російської експортної палати, проходив у Києві 17–21 лютого 1914 р. Якщо Харківський з'їзд наочно показав різницю прагнень торгово-промислових та аграрних кіл, то Київський – чітко продемонстрував крах ілюзій про єдність інтересів усіх аграріїв Південно-Західного краю, адже суттєві розходження спостерігалися між великими та дрібними господарями. Вперше на обласному з'їзді прозвучали міркування представників селянських господарств в особі кількох делегатів від місцевих кооперативних організацій. Їхні судження про необхідність розширення в першу чергу внутрішнього ринку, а не експорту, покращення умов праці сільськогосподарських робітників, а не заборонні заходи щодо відходу селян на заробітки до Німеччини, лунали різким дисонансом серед заяв середнього та великого капіталу.

Організатори Південно-Західного з'їзду високо оцінили його результативність. Під час закриття з'їзду голова Російської експортної палати В. І. Денисов відмітив: «Ми здійснюємо велику історичну справу, яка буде відзначена літописцями, як момент загального підйому інтересу сільськогосподарської Росії до організації торгівлі». У пресі ж з'явилися критичні зауваження стосовно проведеного заходу. «З'їзд мимоволі набув вигляд фізіономії суто станової аграрної наради, у якій потреби району, як такі, мали поступитися своїм пріоритетним місцем загальноросійським інтересам», – знаходимо на сторінках журналу «Торгово-промышленный Юг». Журнал «Промышленность и торговля» підкреслював однобічність з'їзду, бажання протиставити інтереси сільського господарства інтересам промисловості, а також уїдливо відмічав, що якщо всі з'їзди з перегляду торгового договору з Німеччиною будуть мати характер Київського, то «німці можуть не турбуватися про долю торгового договору».

Крайовий з'їзд з питань експорту в Північно-Західному районі проходив з 20 по 26 березня 1914 р. у Вільно. На 1914 р. Російська експортна палата передбачала скликати обласні з'їзди ще в Казані, Ризі та Москві – плани, яким не судилося справдитися. Від початку війни діючий торговий договір з Німеччиною втратив свою чинність. Проте робота численних міжвідомчих комісій і громадських структур, на думку голови Ради 3'їздів представників біржової торгівлі й сільського господарства В. І. Тімірязєва, «не тільки не повинна була припинятися, але навіть у міру можливості, прискоритися». Російсько-німецький торговий договір був підписаний 3 березня 1918 р. в Бресті.

Крайові з'їзди з питань експорту були неординарним явищем тогочасного суспільного життя Російської імперії. Переважно сільськогосподарський характер усіх обласних експортних з'їздів не заважав їм охопити весь спектр торгово-промислових проблем у країні: від сезонного обкладення митом ввозу живих квітів і безмитного експорту мармеладу до питань важкої промисловості й транспортних комунікацій. Учасники всіх крайових з'їздів 1913–1914 рр. дотримувалися спільної думки, що необхідно досягти економічної незалежності від Німеччини на випадок політичних ускладнень та припинення добросусідських відносин. На думку делегатів варто було наполегливо працювати над збільшенням обсягів вивозу в інші країни. Теорія економічної науки завжди застерігала від моноспрямованості експорту.

Наукове видання

Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження
Матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки

Українською, російською

Редактор: Калініченко В. В.

Укладач: Захарченко Є. Ю.

Комп'ютерне верстання: Піонтковська Х. Ю.

Оригінал-макет: Піонтковська Х. Ю.

Макет обкладинки: Правік М. В.

Тексти подаються в авторській редакції

Автори несуть повну відповідальність за підбір, точність та достовірність наведених фактів, економіко-статистичних даних та інших відомостей

Затверджено до друку 29.05.2019.

Папір офсетний. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 8,3. Обл.-вид. арк. 6,6.

Наклад 50 пр. Зам. №941/19

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Тел.705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09